

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Bakalářská práce

Jakub Zeman

Francisco José Tenreiro a osamostatnění Svatého Tomáše a Princova ostrova

Francisco José Tenreiro and the Independence of São Tomé and Príncipe

Děkuji PhD. Šárce Grauové za vedení mé práce a všem mým blízkým za podporu během studia. Děkuji rovněž PhD. Manuelu Loffovi za jeho inspirativní přednášky a Mgr. Svenji Länder za podnětné večery strávené v Era Uma Vez no Porto. Poděkování patří i vstřícnému personálu portugalského Národního archivu Torre do Tombo, který mi umožnil nahlédnout do historie země, kterou mám tak rád. Největší dík patří obyvatelům Svatého Tomáše a Princova ostrova, v jejichž společnosti jsem prožil nezapomenutelné tři týdny svého života a mimo jiné tak získal prvotní inspiraci k napsání této práce.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 30. července 2015

.....

Jakub Zeman

Abstrakt

Tato práce si klade za cíl vykreslit mnohostrannou osobnost básníka, geografa, univerzitního profesora, spoluzakladatele lisabonského Centra afrických studií a poslance v portugalském Národním shromáždění, Francisca José Tenreira (1921-1963). Nezkoumá přitom pouze literární aspekty, ale zaměřuje se také na historický a kulturní kontext, včetně Harlemské černošské renesance ve Spojených státech amerických a počátku hnutí negritude ve Francii, ale především pak na kontroverzní období Salazarovy diktatury (Nový stát) v Portugalsku. Vzhledem k tomu, že se F. J. Tenreiro řadí mezi nejvýznamnější osobnosti pocházející ze Svatého Tomáše a Princova ostrova, zvýšená pozornost je věnována jednomu z nejtragičtějších okamžiků moderních portugalských dějin, masakru v Batepá, jenž se odehrál na ostrově Svatého Tomáše během éry guvernéra Carlose de Sousy Gorgulha a který si vyžádal stovky obětí a předznamenal zhroucení portugalského zámořského impéria. Zatímco jiní prominentní intelektuálové a nacionalisté portugalské Afriky, jako například Alda Graça do Espírito Santo, Agostinho Neto či Mário Pinto de Andrade násilnosti otevřeně kritizovali a profilovali se jako oponenti Salazarova autoritářského režimu, volajíc po nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova a potažmo celé lusofonní Afriky, F. J. Tenreiro si překvapivě zachoval rezervovaný postoj a zůstal loajální vůči starému režimu. Analýzou básnické i vědecké tvorby F. J. Tenreira, jakožto i zkoumáním řady sekundárních zdrojů, včetně dokumentů uložených v portugalském Národním archivu Torre do Tombo, se tato práce snaží rozklíčovat rozpolcenou osobnost F. J. Tenreira a jeho postoj, přičemž otevírá nadčasové téma střetu etických zásad a základního lidského pudu sebezáchovy.

Klíčová slova: Lusofonní Afrika, Kolonialismus, Negritude, Salazarismus, Masakr v Batepá, Africká literatura, Portugalsko, Svatý Tomáš a Princův ostrov

Abstract

The aim of this thesis is to explore the multifaceted figure of the poet, geographer, university professor, co-founder of the Centre of African Studies in Lisbon and deputy in the National Assembly of Portugal, Francisco José Tenreiro (1921-1963). In this case, the research is not focused only on the aspect of literature but also on the historical and cultural context, including the era of Harlem Negro Renaissance in the United States, the dawn of the Negritude movement in France and, above all, the problematic period of Salazar's dictatorship (The New State) in Portugal. As F. J. Tenreiro is considered one of the most significant figures originating in São Tomé and Príncipe, special attention is paid to one of the most tragic moments in the modern history of Portugal, known as the Massacre in Batepá, which occurred on the island of São Tomé in February 1953 during the administration of the governor Carlos de Sousa Gorgulho, causing hundreds of deaths and prefiguring the collapse of the Portuguese colonial empire. While the other prominent Portuguese-speaking African intellectuals and nationalists of that period, such as Alda Graça do Espírito Santo, Agostinho Neto and Mário Pinto de Andrade, criticised the act of violence and became strong opponents of Salazar's authoritarian regime, struggling for the independence of São Tomé and Príncipe and the whole Lusophone Africa, F. J. Tenreiro surprisingly kept himself reserved and remained loyal to the old regime. Analysing F. J. Tenreiro's poems and his scientific study, as well as various secondary sources, including documents deposited in the National Archive of Torre do Tombo, this thesis aims to explain F. J. Tenreiro's ambivalent position and personality, opening the timeless theme of the ethical code facing the basic human instinct of self-preservation.

Keywords: Lusophone Africa, Colonialism, Negritude, Salazar's Regime, Batepá Massacre, African Literature, Portugal, São Tomé and Príncipe

Obsah

Úvod.....	4
1. Literárněhistorický kontext.....	7
1.1 Situace ve světě.....	7
1.2 Situace v Portugalsku.....	11
2. Básník hledající identitu.....	13
2.1 F. J. Tenreiro: první léta v Portugalsku.....	13
2.2 Dělí nás míle, dělí nás rasa: sbírka básní Ostrov svatého jména.....	14
2.3 Kontinent hledající identitu.....	24
2.4 Poznámka o rasismu v salazarovském Portugalsku.....	26
3. Ve stínu Batepá.....	30
3.1 Vzestup a pád kakaové velmoci.....	30
3.2 Masakr, který předznamenal zánik portugalského impéria.....	32
3.3 Okamžik ustanovující národní identitu Svatého Tomáše a Princova ostrova.....	38
3.4 F. J. Tenreiro po událostech roku 1953.....	40
4. Poslancem Nového státu.....	42
4.1 Zastánce starého režimu v nové době.....	42
4.2 Lusofonní svět v době „po Tenreirovi“.....	45
Závěr.....	48
Resumo.....	50
Bibliografie.....	51

Úvod

Svatý Tomáš a Princův ostrov, dva nicotné střípky pevniny ztracené uprostřed vod Guinejského zálivu, se po úpadku exportu kakaových bobů ocitly na nejzazší periferii světových zájmů. Do širšího povědomí se znovu zapsaly až v poslední dekádě, kupodivu nikoli kvůli obchodu, nýbrž díky literatuře. Román Rovník Miguela Sousy Tavarese se v Portugalsku stal bestsellerem a svého čtenáře si našel dokonce i ve vzdálené střední Evropě. Tavaresova koloniální fikce byla prvotním impulsem, která mne vedl k hlubšímu zájmu o nejchudší z lusofonních zemí světa.

Mé první setkání s Franciskem José Tenreirem se odehrálo jednoho ospalého zářijového rána roku 2012 na ulici v São Tomé, hlavním městě ostrovního státečku, když jsem si u skupiny domorodých překupníků měnil eurové bankovky na místní měnu, silně devalvovanou svatotomášskou dobru. Rázem jsem se stal milionářem. V záplavě potrhaných, ohmataných a popsaných bankovek se nejčastěji objevovaly ty s nominální hodnotou 100 000 dober, vyobrazující na averzní straně portrét mladého mulata a citát:

Negro!	Černochu!
Levanta os olhos prao sol rijo	Zdvihni zrak ke žhnoucímu slunci
E ama tua mulher	A miluj svou ženu
Na terra húmida e quente!	Na vlhké a horké půdě!
Francisco José Tenreiro	Francisco José Tenreiro
Coração em África	Srdce v Africe

Později jsem pátral, kým vlastně byl Francisco José Tenreiro. Podobizna vyobrazená na bankovce postupně nabývala ostřejších kontur: rodák ze Svatého Tomáše, uznávaný geograf, univerzitní profesor, spoluzakladatel lisabonského Centra afrických studií, první poslanec tmavé pleti v portugalském Národním shromáždění a především průkopník hnutí negritude v portugalsky psané poezii, to vše v dramatické době salazarovské diktatury a na pozadí soumraku portugalského zámořského impéria. Tenreirova mnohostrannost mne upoutala natolik, že jsem se o rok později rozhodl zaměřit svou bakalářskou práci právě na jeho život a tvorbu, v domnění, že vstupuji na půdu českými portugalisty dosud neprobádanou. Až s odstupem času jsem s překvapením zjistil, že v českých antikvariátech je tu a tam možné

narazit na polozapomenutou sbírku *Černošská poesie* z roku 1958,¹ jejíž kapitola věnovaná tvorbě autorů z lusofonních zemí zahrnuje i překlad Tenreirovy básně „Srdce v Africe“ z pera Zdeňka Hampejse a Kamila Bednáře, který Marie Havlíková považuje za historicky první překlad tvorby autorů lusofonní Afriky do češtiny.²

Mým původním záměrem bylo pojednat Tenreira jako postavu klíčovou pro ustavení nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova. Po důkladnějším bádání však bylo jasné, že takto prvoplánové vnímání jeho osobnosti neobstojí. Naopak, ukázalo se, že na rozdíl od mnohých afrických intelektuálů té doby Tenreiro nejenže nestál v politické opozici, ale dokonce v rozhodujícím okamžiku, kdy portugalská Afrika byla svědkem počátku národněosvobozeneckých bojů, učinil zdánlivě nepochopitelný krok zpět a stal se součástí vládního aparátu salazarovského režimu, zuřivě bránícího své dominantní postavení nad zámořskými državami.

Cíl práce byl tedy jasný: objasnit, kým vlastně Francisco José Tenreiro doopravdy byl. Jako primární zdroj mi posloužila sama Tenreirova tvorba; básnické sbírky *Ostrov svatého jména* (*Ilha do Nome Santo*, 1942), *Srdce v Africe* (*Coração em África*, 1967) a studie „Ostrov svatého Tomáše“ (*Ilha de São Tomé*, 1961).

Nejvydatnějším zdrojem informací o Tenreirově životě a tvorbě mi byla sbírka esejů a studií s titulem *Francisco José Tenreiro: Mnoho tváří intelektuála* (Francisco José Tenreiro: *As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011). V rámci sekundární literatury se ukázaly být nepostradatelnými prameny především disertační práce Pirese Laranjeiry *Africké černošství v portugalském jazyce* (*A Negritude Africana de Língua Portuguesa*, 1995) a také *Studie o literaturách lusofonních afrických národů* (*Estudos sobre Literaturas das Nações Africanas de Língua Portuguesa*, 1980) Alfreda Margarida.

K základní orientaci v historických souvislostech posloužily vedle rozličných portugalských zdrojů rovněž publikace českého historika Jana Klímy, detailní informace o novodobé historii Svatého Tomáše a Princova ostrova poskytla kniha Gerharda Seiberta *Soudruzi, klientelisté a kmotři. Kolonialismus, socialismus a demokratizace Svatého Tomáše a Princova ostrova* (*Camaradas, Clientes e Compadres. Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2008) a očitá svědectví pak poskytly dokumenty

¹ Sbírkou *Černošská poesie* vydalo československé nakladatelství Naše vojsko ještě za Tenreirova života, v době, kdy již vykonával funkci poslance Salazarovy Národní unie v portugalském parlamentu. Tato informace však v medailonku o autorovi chybí...

uložené v Portugalském národním archivu Torre do Tombo (Arquivo Nacional Torre de Tombo) a v elektronickém archivu Nadace Mária Soarese (Fundação Mário Soares), jakož i archivní zápisy ze zasedání portugalského Národního shromáždění (Assembleia Nacional). Pochopení mnohých specifík Portugalska za časů Tenreirova života mi umožnil kurz profesora Manuela Loffa *Současná portugalská historie (História Contemporânea de Portugal)*, který jsem absolvoval spolu se studenty žurnalistiky během mého studijního pobytu na Portské univerzitě.

Ačkoliv je F. J. Tenreiro povětšinou nahlížen pouze v rovině literární, neméně velkou výzvou pro mne bylo postžení jeho osobnosti v kontextu historických souvislostí, především pak ve vztahu k údobí portugalského Nového státu. Jak v portugalské, tak v české společnosti existuje jistá tendence relativizovat totalitní a autoritářské režimy a výklad nedávných dějin je tématem probouzejícím velmi emotivní reakce.³ Události, které se prolínaly s Tenreirovým životem, se tak mimo jiné mohou stát základem k sugestivnímu vykreslení pokřivenosti Salazarova režimu. Podstatná část mé práce je z toho důvodu věnována vlně násilností, které proti černošskému obyvatelstvu Svatého Tomáše rozpoutal guvernér ostrova Carlos de Sousa Gorgulho v únoru roku 1953: incident, který vešel do dějin jako masakr v Batepá, je jedním z nejtragičtějších okamžiků v novodobé historii Portugalska, nepočítáme-li samu koloniální válku. A vzhledem k tomu, že masakr v Batepá je tématem málo probádaným a navzdory své závažnosti zcela opomíjeným, rozhodl jsem se v jedné z kapitol pojednat osobnost F. J. Tenreira ve světle právě oněch událostí z roku 1953. V zájmu co nejširšího vhledu do dané problematiky nechávám promlouvat očitě svědky masakru, jakož i básníky lusofonní Afriky, Tenreirovy současníky, v jejichž tvorbě krvavé události z „kakaových ostrovů“ silně rezonují. V těsném sledu nechávám kontrastovat Tenreirův na první pohled konformní a překvapivě nezúčastněný postoj, který k daným skutečnostem zaujímal z pozice poslance Národního shromáždění.

Důkladnější studium však potvrdilo známou pravdu, že nic není černobílé. Tenreirovo rozhodnutí přijmout funkci ve službách režimu, který ve stejné době perzekvoval jemu blízkého Amílcaru Cabrala, Agostinha Neta či Mária Pinta de Andrada, je vlastně sondou do lidské morálky a osud básníka, který předčasně zemřel ve věku pouhých dvaadvaceti let, v sobě skrývá silný nadčasový přesah.

² Cf. HAVLÍKOVÁ, Marie. In *Lusofonní Afrika 1975-2005*, 2006, s. 148-149

³ Viz např. otevřený spor historiků Manuela Loffa a Ruie Ramose o povaze Salazarova režimu, který se na podzim roku 2012 dostal i na stránky nejčtenějších portugalských deníků.

1. Literárněhistorický kontext

1. 1 Situace ve světě

Psal se rok 1890, když americký senátor Jim Crow prosadil novelu zákonů definujících postavení Afroameričanů. Jeho pojetí později zjednodušené pokryteckým rčením „separate but equal“ (oddělení, ale sobě rovní), mělo za následek důslednou rasovou segregaci bělochů a černochů. Přetrvávající neutěšené společenské postavení a častý teror ze strany bílých byl nicméně příčinou exodu tisíců Afroameričanů z jižních států na Sever, zejména pak do relativně liberálního prostředí velkých kosmopolitních měst podél severovýchodního pobřeží. Pro tuto epizodu amerických dějin se ustálil pojem velká migrace a uvádí se, že jen v rozmezí let 1916–1918 putovalo na Sever přes čtyři sta tisíc lidí,⁴ což je mimochodem hodnota srovnatelná s vrcholnou fází portugalské emigrace v letech 1970-1971.⁵ Mezi těmi, kteří ve vlakovém kupé označeném štítkem „Colored only“ (Pouze pro černé) mířili na Sever za novým životem, byli i budoucí legendární trumpetista Louis Armstrong a básník Langston Hughes.

Tavicím kotlem nově přichozích Afroameričanů se stala především newyorská čtvrť Harlem. „Jednoho slunečného zářijového rána roku 1921 jsem vystoupil z podzemky na rohu stopětatřicáté a Lenoxovy, vstříc počátku černošské renesance,“⁶ napsal Hughes ve svých pamětech. Výraz „černošská renesance“⁷ přitom nebyl jen pouhým projevem euforie jednotlivce, nýbrž reálným pojmenováním, které se mělo v krátké době ustálit celosvětově a básníci Langston Hughes a Countee Cullen se měli zapsat do dějin jako ústřední osobnosti probouzející se harlemské renesance. Severoamerické černošské obrození, totiž snaha kompenzovat společenskou vykořeněnost Afroameričanů znovuodkrýváním kořenů a prohlubováním pradávnejší sounáležitosti s nikdy nepoznanou Afrikou, nepřímou navazovalo na panafrikanistické myšlenky Edwarda Wilmota Blydena.⁸ Jeho nástupcem se počátkem 20. století stal William Edward Burghardt Du Bois, sociolog a aktivista působící na poli

⁴ Cf. MARKS, Carole: *The Great Migration: African Americans Searching for the Promised Land, 1916-1930*, 1985, s. 1 [online]

⁵ Cf. BAGANHA, Maria Ioannis. In: *Portugal Contemporâneo*, 2006, s. 215

⁶ „On a bright September morning in 1921 I came up out of the subway at 135th and Lenox, into the beginnings of Negro Renaissance.“ HUGHES, Langston. In *Remembering the Harlem Renaissance*, 1996, s. 395

⁷ Severoamerické černošské obrození (O Renascimento Negro norte-americano) je podle Laranjeiry souhrnné označení pro trojici výrazů užívaným v souvislosti s Afroamerickou populací a její kulturou ve dvacátých a třicátých letech minulého století: Black Renaissance (černošská renesance), Harlem Renaissance (harlemská renesance) a New Negro (Nový černoch). Cf. LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*, 1995, s. 25

⁸ Cf. SANTOS, Eduardo dos. *A Negritude e a Luta pelas Independências na África Portuguesa*, 1975, s. 9–10

prosazování práv černošské populace, který byl spolu s Henrym Sylvesterem Williamsem klíčovou osobností panafrického kongresu konaného roku 1900 v Londýně a později i zakladatelem amerického Národního sdružení pro pokrok barevného obyvatelstva (National Association for the Advancement of Colored People, 1909).⁹ Zlatá éra černošského obrození nastala po roce 1925. Alain LeRoy Locke přišel s rozsáhlou antologií afroamerické literatury *The New Negro* (Nový černoš, 1925), v přeplněném harlemském Cotton Clubu vřískal orchestr Dukea Ellingtona na oslavu afrických kořenů amerických černošů živelný „jungle jazz“,¹⁰ a zatímco Louis Armstrong nahrával svou historicky první desku, budoucí miláček veřejnosti, alabamský hromotluk Joe Louis sbíral první boxerské dovednosti a fenomenální černý atlet Jesse Owens měl již brzy zazářit na berlínských olympijských hrách a stát se jedním ze symbolů vzdoru proti nacismu.

Nová vlna černošství se začala objevovat rovněž v literatuře mimo vlastní Spojené státy americké. Podle Laranjeiry se na novém kontinentě a v Karibiku vyskytovala minimálně další tři epicentra černošské renesance. Na prvním místě jmenuje Haiti, kde černošské etnikum zaujímalo v celosvětovém měřítku výsadní postavení již téměř od dob Francouzské revoluce.¹¹ Obrozenecký časopis haitských autorů *La Revue Indigène* (Domorodá revue), vydávaný na přelomu let 1927–1928 v Port-au-Prince, reagoval především na vojenskou intervenci Spojených států na ostrově, nicméně byl inspirován právě severoamerickou černošskou renesancí a Laranjeira jej co do významu přirovnává k přelomovému *Lidožravému manifestu* (Manifesto Antropófago, 1928) Brazilce Oswalda de Andrada.¹²

Ostatně je to právě Brazílie, kterou Laranjeira na dalším místě řadí mezi středobody černošské kultury a černošského obrození. Ačkoliv místní literární tradice, sãopaulský modernismus nevyjímaje, inklinovala spíše k indianismu, černošský element byl a je větší či menší měrou všudypřítomný, a jak píše Picchiová, černoš se v průběhu staletí „z počátečního otroka stává krví Brazílie“. ¹³ Z historie země je dobře známý příběh quilomba Palmares, černošského mikrostátu v Pernambucu, i celé řady černošských povstání, například v Bahii a Rio de Janeiru.

⁹ Cf. KLÍMA, Jan. *Dějiny Afriky*, 2012, s. 223

¹⁰ Cf. MATZNER, Antonín; WASSERBERGER, Igor. *Jazzové profily*, 1969, s. 78–79

¹¹ Zmiňuje ikonické postavy černošů Toussainta Louverturea (v čele Haiti již od roku 1793), Henriho Christopha a Jean-Jacquesa Dessalinesa. Cf. LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*. s. 32

¹² Cf. LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*, 1995, s. 34

¹³ Cit. STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*, 2007, s. 22

Co se brazilské literatury týče, počátky fenoménu zdůrazňování černošského specifika (*negritude*) Laranjeira nachází již v 18. století v tvorbě Tomáše Antônia Gonzagy¹⁴ či v 19. století u zastánce abolicionismu, „kondora“ Castra Alveze.¹⁵ Známy je též pohnutý osud symbolisty Joãa da Cruze e Sousy, který se s údělem utlačovaného černého intelektuála vyrovnával jak v reálném životě, tak ve svých básních.¹⁶ Černošský element se objevuje samozřejmě i v literatuře 20. století, kupříkladu u proslulého *Macunaímy* Mária de Andrade, byť v tomto případě o velebení černošství nemůže být řeč. Za počátek pravého černošství v moderním chápání je v brazilské poezii považován básník a novinář Lino Guedes¹⁷ a jako brazilský ekvivalent černošské renesance Severní Ameriky pak může být vnímáno založení sãopaulského hnutí a později politické strany Frente Negra Brasileira (Brazilská černošská fronta, 1931–1937), ve které se angažoval i básník a dramatik Solano Trindade, organizátor Afro-brazilského kongresu v Recife¹⁸ a pisatel veršů „sténá v mé duši žal, duše Konga, Nigérie a Guineje, celé Ameriky v šíř i v dál... duše Ameriky... duše vesmíru.“¹⁹

Americký čtyřlístek symbolicky uzavírá Kuba, jejímuž básníku Nicolasi Guillénovi vzdali Francisco José Tenreiro a Mário Pinto de Andrade hold adresným věnováním antologie *Poesia Negra de Expressão Portuguesa* (Portugalsky psaná černošská poezie), přičemž Andrade prohlásil, že Guillén je „nejjasnějším hlasem hispanoamerického černošství“.²⁰

Jen o několik málo let později začíná černošská renesance také v Evropě a nezadržitelně se začíná přelévat i do samotné kolébky černošské civilizace – Afriky. „Co byste očekávali, že se stane, když černým mužům sejmou náhubek, který dříve umlčoval jejich hlas?“²¹ ptá se Sartre v úvodu eseje „Černý Orfeus“ (Orphée Noir), uveřejněném coby předmluva k *Antologii nové frankofonní černošské a madagarské poezie* (Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française, 1948) v reakci na fakt, že se Paříž ve třicátých letech minulého století stala Mekkou afrických a karibských intelektuálů velebících svou literární tvorbou příslušnost k černošské rase a volající po procitnutí afrického ducha. Průlomem se stalo první vydání časopisu martinických studentů v Paříži s titulem *L'Étudiant Noir*

¹⁴ Cf. LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*, 1995, s. 40

¹⁵ Cf. STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*, 2007, s. 162-169

¹⁶ Cf. STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*, 2007, s. 264-273

¹⁷ Cf. LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*, 1995, s. 41

¹⁸ Cf. JARDIM, Drielly. *Há 104 anos nascia Solano Trindade, o criador da poesia negra brasileira*, 2012 [online]

¹⁹ TRINDADE, Solano. In *Černošská poezie*, 195, s. 292

²⁰ „Dedica-se este caderno a Nicolás Guillén, a voz mais alta da negritude hispano-americana.“ ANDRADE, Mário Pinto de. In *Poesia Negra de Expressão Portuguesa*, 1982. s. 53

²¹ „What would you expect to find, when the muzzle that has silenced the voices of black men is removed?“ SARTRE, Jean-Paul. *Black Orpheus*, 1963, s. 7

(Černošský student, 1935), za níž stáli básník z Martiniku Aimé Césaire, Senegalec Léopold Sédar Senghor a rodák z Francouzské Guyany Léon-Gontran Damas. Byl to právě Césaire, kdo v textu použil výraz „negrérie“,²² který po přidání latinského sufixu²³ dal název nejvýznamnějšímu myšlenkovému a literárnímu směru spojovanému s černošskou identitou: *négritude* (*négritude-černošství*). Definice *négritude* se různí, podstatné však je, že jeho pojetí prochází třemi vývojovými stádii. Santos píše, že

négritude je literární fenomén niterně spjatý s politickou emancipací černé Afriky, založený bez jakýchkoliv pochybností na utvrzení afrického ducha. Průkopníci *négritude* nejprve ohlašovali vnitřní revoltu černocho. Postupem času se poezie stala nástrojem revoluce. A nakonec bylo *négritude* povoláno, aby se stalo kulturním základem politické ideologie černošské Afriky.²⁴

Jinými slovy, pro Afriku, která měla ještě v živé paměti otrokářskou minulost a následky Berlínské konference (1884–1885), jež vedla k bezskrupulóznímu rozparcelování černého kontinentu bez ohledu na suverenitu a práva Afričanů samých,²⁵ bylo *négritude* rajskou hudbou ohlašující změny. Pomyslné vyvrcholení kontinuálního posilování africké suverenity přichází s rokem Afriky (1960), kdy sedmnáct afrických států vyhlásilo nezávislost, respektive se založením Organizace africké jednoty (Organisation of African Unity, 1963).²⁶

První a poslední vývojové stádium *négritude* však mají pramálo společného a tento fakt bude mít i zásadní vliv na interpretaci tvorby Francisca José Tenreira. Sartre si již v době vydání zmiňované frankofonní antologie uvědomoval, že hnutí *négritude*, coby dílčí součást mnohem rozsáhlejšího a nevratného procesu, je předurčeno k sebedestrukci.²⁷ A skutečně, hnutí *négritude* se ruku v ruce s bipolárním rozdělením světa postupně „zesvětšťovalo“ a militarizovalo do té míry, že Césairova slova „černošství moje není kamenem, jehož hluchota je proti lomozu dne vržena“,²⁸ postupně ztrácela svoji platnost. To mělo mít v krátké době fatální důsledky i pro lusofonní svět. Během Konference černošských spisovatelů a umělců

²² VYHNÁNKOVÁ, Věra. *Négritude (černošství)*, 2009 [online]

²³ SANTOS, Eduardo dos. *A Négritude e a Luta pelas Independências na África Portuguesa*, 1975, s. 7

²⁴ „A *négritude* é um fenómeno literário inatamente ligado à emancipação política da África Negra. Foi, não há dúvida, a afirmação da personalidade africana. Os pioneiros da *négritude* começaram por anunciar a revolta moral do Negro. A pouco e pouco, a poesia foi-se tornando revolucionária. Por fim, a *négritude* é chamada a servir de fundamento cultural à ideologia política negro-africana.“ SANTOS, Eduardo dos. *A Négritude e a Luta pelas Independências na África Portuguesa*, 1975, s. 5

²⁵ Cf. KLÍMA, Jan. *Dějiny Afriky*, 2012, s. 167

²⁶ Cf. KLÍMA Jan. *Dějiny Afriky*, 2012, s. 275

²⁷ Cf. SARTRE, Jean-Paul. *Black Orpheus*, 1963, s. 60

²⁸ Cit. CÉSAIRE, Aimé. In *Černošská poesie*, 1955, s. 236

v Římě roku 1959 doporučoval martinický revolucionář Frantz Fanon, aby Angola a Mosambik paralelně zahájily ozbrojený odboj.²⁹ Netrvalo dlouho a boj portugalských zámořských provincií za nezávislost se stal realitou.

1.2 Situace v Portugalsku

Globální změny do Portugalska doléhaly jako vzdálená ozvěna. Politické a společenské dění v zemi bylo po bouřlivých letech první republiky (1910–1926) uměle utlumeno nástupem konzervativní vojenské diktatury. Výsadní postavení ministra financí umožnilo Antóniu de Oliveirovi Salazarovi postupně získat moc nad dalšími resorty a v roce 1932 započala dlouholetá autoritářská éra se Salazarem v čele portugalského Nového státu.

Spor o financování kolonií, který se rozhořel mezi Salazarem a guvernérem Angolské banky (Banco de Angola) Franciskem Pintem da Cunhou Lealem³⁰ na počátku roku 1930, byl s velkou pravděpodobností jednou z motivací k vypracování koloniálního zákona (Acto colonial) ratifikovaného v červenci téhož roku. Zákon posiloval křehkou auru nedotknutelnosti portugalských zámořských držav, definoval statut domorodců (indígenas), upravoval právní statut zámořských území, ale především zvyšoval pravomoci Ministerstva kolonií (Ministério das Colónias), neboť mezi řádky zákona můžeme číst, že právo na zásadní rozhodnutí v zájmu impéria, si bez ohledu na garantovanou decentralizaci pro sebe osobuje Lisabon.³¹

25. září 1933 byl zřízen sekretariát národní propagandy pod vedením Antónia Joaquina Tavarese Ferra. A o necelý rok později již soukolí propagandy pracovala naplno. Zahrady Křišťálového paláce v Portu hostily velkolepou Koloniální výstavu, první z řady spektaklů, které Nový stát uspořádal s cílem posílit nacionalistické smýšlení a uvědomění Portugalců ve vztahu k zámořským državám. Hlavní organizátor výstavy Henrique Galvão³² neponechal nic náhodě. Z černého kontinentu byly do severního Portugalska přivezeny desítky domorodých „komparzistů“, kteří měli dotvářet autentickou atmosféru Afriky; na ostrůvku uprostřed jezírka poblíž vstupní brány z třídy Manuela II. vznikla věrná napodobenina guinejské vesničky a zvědaví Portugalci s údivem nahlíželi do primitivních příbytků těch, které dobová

²⁹ Cf. SEIBERT, Gerhard. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas faces de um Intelectual*, 2010, s. 135

³⁰ Cf. KLÍMA, Jan. *Dějiny Angoly*, 2008, s. 152

³¹ Cf. *Diário do Governo* N°. 156. 8 de Julho de 1930. [online]

rétorika označovala jako „raças inferiores“³³ (podřadné rasy). Tou dobou rovněž zemi zaplavovaly legendární propagandistické plakáty s heslem „Portugal não é um país pequeno“ (Portugalsko není malá země), zobrazující půdorys Evropy, přes nějž byly žlutě zvýrazněny kontury portugalských kolonií, pokrývajících značnou část kontinentu a dávajících tak na odiv rozsáhlou Lisabonem řízených zámořských teritorií. Nutno dodat, že tento tón propagandy v mnohém připomínal utopický projekt Mapa Cor de Rosa (Růžová mapa) z roku 1890, kterým se Portugalci marně snažili legitimizovat svůj nárok na vnitrozemská území Afriky mezi Angolou a Mosambikem. Tak či tak, popírání reality a odmítání trendu dekolonizace se již brzy mělo stát silným stimulem pro protikolonialistické cítění napříč celou lusofonní Afrikou.

Druhá světová válka se v Portugalsku nesla ve znamení ustavičného lavírování mezi Spojenci a Osou. Formální neutralita Nového státu a koneckonců i strategie poválečné diplomacie ve vztahu k vítězné mocnosti na Západě, připomínala počínání želvy schovávající se do krunýře. A tak ve stejné době, kdy základnu Lajes na Azorských ostrovech začali využívat spojenečtí vojáci, zpracovávaly německé zbrojovky wolfram z dolů středního Portugalska a Hitlerův berlínský bunkr byl zásobován rybími konzervami z Matosinhos. Ačkoliv se Portugalsko vyhnulo otevřeným bojům a válečným ztrátám a Salazar tím získal ospravedlnění pro své počínání, nálada v Portugalsku se pomalu, ale jistě měnila.

Jedna z vývojových větví portugalské literární tvorby ostatně již v meziválečném období prozrazovala tendenci k sebevymezení vůči režimu a jeho hodnotám, a potažmo i příklon k levicové filozofii. V intelektuálním prostředí univerzitní Coimbrы se z druhé modernistické generace soustředěné kolem literární revue *Presença* (Přítomnost) vyprofilovala skupina autorů, kteří dali vzniknout silné neorealisticke tradici. Ačkoliv v českém prostředí je portugalský neorealismus spojován především s prózou Soeira Pereiry Gomeze, Carlose de Oliveiry či Alvese Redola, z našeho pohledu je zásadním milníkem této etapy dějin portugalské literatury počátek publikování sborníku poezie neorealisticke básníků *Novo Cancioneiro* (Nový zpěvník), jehož devátý díl přinesl v roce 1942 rovněž Tenreirův soubor básní „Ostrov svatého jména“, označený později Máriem Pintem de Andradem za počátek negritude v portugalsky psané literatuře.³⁴

³² Nejde o shodu jmen – skutečně se jednalo o důstojníka portugalské armády a pozdějšího oponenta Salazarova režimu, který v roce 1961 vešel ve známost únosem lodi Santa Maria.

³³ Viz CASTELO, Cláudia. *O luso-tropicalismo e o colonialismo português tardio*, 2013 [online]

³⁴ Cf. ANDRADE, Mário Pinto de. *Antologia Temática de Poesia Africana 1.*, 1980, s. 8–9.

2. Básník hledající identitu

2.1 F. J. Tenreiro: první léta v Portugalsku

Francisco José Tenreiro přišel na svět na usedlosti Roça³⁵ Rio do Ouro na ostrově Svatého Tomáše dne 20. ledna 1921. Jeho portugalský otec Emílio Vasques Tenreiro zastával v té době funkci správce (administrador) usedlosti. Identita Tenreirovy matky je naproti tomu obestřena rouškou tajemství. Seibert zmiňuje domněnku svatotomášské básnířky Aldy Graçy do Espírito Santo, že Tenreirovou matkou byla učitelka ze São Tomé jménem Adelina, toho času řádně provdaná za Emília Vasquese Tenreira.³⁶ Jako pravděpodobnější se však jeví teorie, kterou v bibliografické poznámce ke sbírce básní F. J. Tenreira rozvíjí Fernando J. B. Martinho, totiž že se Tenreiro narodil z nemanželského svazku a že jeho matkou byla černoška Carlota Maria Amélia.³⁷ Tuto tezi potvrzuje i Albertino Bragança, který navíc uvádí i další detaily; Carlota Maria Amélia údajně byla prostou námezdní dělnicí (contratada) původem z Angoly, v době narození F. J. Tenreira pracovala na usedlosti Diogo Nunes.³⁸

To, jak se Tenreirovi rodiče seznámili a jaké povahy byl jejich vztah, si dnes můžeme jen domýšlet. Pouto mezi otcem a matkou však patrně nebylo příliš silné, o čemž svědčí fakt, že se Tenreirův otec rozhodl poslat syna ve věku pouhých dvou let do Lisabonu. Nejcitlivější roky svého života prožil tedy F. J. Tenreiro bez kontaktu se svou biologickou matkou, vychováván tetou z otcovy strany; znepokojující absence matky, jakožto i vzdálenost rodné země, se měla stát klíčovým faktorem, který později ovlivnil nejen Tenreirovu povahu, ale i jeho básnickou tvorbu.

Po střední škole měl Tenreiro krátce studovat medicínu a farmacii, avšak jak píše Raquel

³⁵ Výraz roça je označením pro zemědělskou usedlost, vytvářející de facto miniaturní sídelní jednotku, podobně jako alentejanské monte, brazilské engenho či fazenda, případně quinta v údolí Doura. Její základ – zjednodušeně řečeno – tvoří dům (casa grande nebo též casa principal) správce usedlosti (patrão) a dvůr (terreiro), které je obestavěné obydlími otroků, respektive dělníků (senzala). Roça Rio do Ouro, na níž přišel na svět F. J. Tenreiro, je největší roça na ostrově Svatého Tomáše. Nachází se v severním cípu ostrova na úbočí kopce poblíž vesnice Guadalupe. Po znárodnění usedlostí, kterému předcházelo vyhlášení nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova, byla symbolicky přejmenována na Roça Agostinho Neto. Budova bývalé nemocnice přiléhající k usedlosti je jednou z nejvýraznějších staveb na ostrově, a ačkoliv je v dezolátním stavu, v současné době je provizorním domovem několika desítek rodin.

³⁶ Cf. SEIBERT, Gerhard. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 119

³⁷ Cf. MARTINHO, Fernando J. B. In: *Coração em África*, 1982. s. 145–148

³⁸ Cf. BRAGANÇA, Albertino. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 48

Soeiro Britová, tento obor ho příliš neuspokojoval.³⁹ Bylo to pravděpodobně hledání vlastního původu a rostoucí zájem o Afriku, co vedlo Tenreira k tomu, že se v roce 1944 přihlásil na Vyšší odbornou školu koloniálních studií (Escola Superior Colonial). Zde se naplno projevil jeho vědecký potenciál a o čtyři roky později již byl asistentem uznávaného profesora Orlanda Ribeira v lisabonském Geografickém ústavu (Centro de Estudos geográficos). Později se stal úředníkem na ministerstvu pro zámoří (Ministério do Ultramar), avšak pod vlivem spolupráce s profesorem Ribeirem se znovu přihlásil na studia, opět na fakultu věd (Faculdade de Ciências de Lisboa), kde se předtím neúspěšně pokoušel studovat medicínu, tentokrát však s cílem prohloubit své znalosti geografie. Doktorské studium, díky kterému se mohl věnovat badatelské práci na svém rodném ostrově, dokončil teprve dva roky před svou smrtí, v roce 1961.

2.2 Dělí nás míle, dělí nás rasa: sbírka básní Ostrov svatého jména

F. J. Tenreiro vyrůstal na lisabonském Bairro Alto, v evropském prostředí a dostalo se mu rovněž evropské výchovy a vzdělání. Teprve ve svých sedmnácti letech se dozvěděl, že jeho africká matka je dosud naživu, tisíce kilometrů od Lisabonu, daleko, v tajuplné zemi na rovníku.⁴⁰ Takové zjištění muselo mít v citlivém období sebeutváření osobnosti naprosto zásadní vliv a dospívající Tenreiro tak získal silný podnět ke kontinuálnímu rozvíjení zájmu o svou rodnou zemi. Je-li však správný Seibertův předpoklad, že se Tenreiro se svou matkou osobně setkal, pak k tomuto setkání muselo dojít až během Tenreirových pozdějších studijních a pracovních cest na Svatého Tomáše a Princův ostrov, z nichž první uskutečnil teprve v roce 1956, tedy v době, kdy mu bylo třiatřicet let. Dlouhé roky Tenreiro žil pouze s mlhavou představou někoho tak blízkého a zároveň tak vzdáleného a potřeba ventilovat silné emoce si našla nejpřirozenější cestu na povrch — poezii. Absence matky i rodné země, jakožto i vědomí, že navzdory svému emočnímu poutu k Africe bude navždy poután k prostředí evropskému, pak v průběhu Tenreirova dospívání dalo vzniknout rozpolcené identitě, která ho měla provázet celým životem: Evropan se srdcem v Africe. Vnitřní rozpor a silné citové pnutí, které stálo za počátkem Tenreirovy básnické tvorby, prozrazují koneckonců již první řádky uvozující sbírku *Ostrov svatého jména*:

³⁹ Cf. BRITO, Raquel Soeiro de. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 5-6

⁴⁰ Cf. SEIBERT, Gerhard. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 119

Mãe!	Maminko!
Entre nós: milhas!	Dělí nás míle!
Entre nós: uma raça!	Dělí nás rasa!
Contudo	A přece
Este livro é para ti... ⁴¹	Tahle kniha je pro tebe...

Tenreirova básnická prvotina byla vydána v roce 1942 v devátém, tedy předposledním díle coimberského *Nového zpěvníku*, čímž se Tenreiro zařadil po bok neorealistickeých autorů, výhradně bělochů portugalského původu, minimálně o několik let starších než byl on sám. Přesto právě se vstupem sotva dvacetiletého mulata na básnickou scénu byla portugalsky psaná literatura obohacena o nový myšlenkový a estetický proud. Mário Pinto de Andrade o jedenáct let později napsal, že „tím, kdo poprvé vyjádřil negritude v portugalské, byl bez jakýchkoliv pochybností Francisco José Tenreiro.“⁴² Sbírnka *Ostrov svatého jména* ohlašovala nástup silné generace básníků z lusofonní Afriky, mezi nimiž figurovala jména jako Agostinho Neto, Alda Graça do Espírito Santo, Noémia da Souza, Viriato da Cruz, Marcelino dos Santos a další. Skutečnost, že právě v Tenreirově tvorbě vykrytalizovalo negritude v tak čisté podobě, byla vyvolána souhrou několika faktorů. V prvé řadě hrál významnou roli již samotný fakt, že Tenreiro byl potomkem bělocha a černošky a získal tak dvojakost jak rasovou (své mulatství), tak mentální (schopnost uvažovat jako černocho i jako bělocho zároveň). Byl tak předurčen ke schopnosti v jediný okamžik upřímně vyjádřit své pocity a zároveň si uchovat kritický odstup. Dále byl vnitřně stimulován minimálně třemi podněty: dychtivým pátráním po vlastní identitě, uvědomováním si vlastní jinakosti a touhou překonat vzdálenost dělicí Lisabon od ostrova Svatého Tomáše. Vše bylo dovršeno působením vnějších vlivů, jak probouzejícím se černošským vědomím a s tím spjatými uměleckými a myšlenkovými ambicemi, tak skutečností, že vyrůstal v zemi, která popírala nejen okolní dění, ale v mnoha ohledech i sebe sama.

Podobně jako vstupní předpoklady, je i výsledek velmi pestrý. Margarido se domnívá, že

⁴¹ TENREIRO, Francisco José. In *Coração em África*, 1982, s. 51

⁴² „Quem pela primeira vez exprimiu a 'negritude' em língua portuguesa foi sem sombra de dúvida Francisco José Tenreiro (...).“ ANDRADE, Mário Pinto de. In *Poesia negra de expressão portuguesa*, 1982, s. 50

tematicky lze v Tenreirových básních dešifrovat hned tři ústřední motivy; v první řadě autorovo sebepotvrzování (auto-justificação), dále téma portugalské kolonizace Svatého Tomáše a Princova ostrova a na třetím místě jmenuje oslavu černošství jako takového.⁴³ Co se stylistické stránky Tenreirova básnického projevu týče, charakteristickým výrazovým prostředkem je občasné prokládání portugalského textu výrazy z kreolštiny santomense,⁴⁴ jmenovitě například v básních obsažených v cyklu *Cancioneiro* (Zpěvník). V obou Tenreirových sbírkách, jak v *Ostrově svatého jména*, tak v *Srdci v Africe*, se setkáváme s kreolsky změkčenými odvozeninami z portugalštiny, jako je „stlèla“ (estrela - hvězda), „stlàda“ (estrada - cesta) i s výrazy ryze lokálními; „sum“ (pán), „sòcòpè“ (tancovačka), „ossobó“ (zpěvný pták *Chrysococcyx cupreus*), „obô“ (prales). Vzhledem k tomu, že si Tenreiro ze svého raného dětství na usedlosti Rio do Ouro jen stěží mohl cokoliv pamatovat, je zcela očividné, že jeho básnické produkci muselo předcházet setkávání s lidmi znalými Svatého Tomáše a Princova ostrova, ruku v ruce s intenzivním studiem tamních reálií. Toto lopotné odkrývání sebe sama Laranjeria popsal slovy „hledání zoufalé, avšak ne slepé, neboť bylo prosvětlováno pečlivou kulturní přípravou.“⁴⁵

Vědecký přístup k nejhlubším zákoutím vlastního nitra předznamenával Tenreirovo budoucí životní směřování, respektive badatelskou činnost, která dalece přesáhla hranice jeho hlavního profesního oboru, geografie. Ostatně sama Tenreirova poezie jako by tékala po glóbu ve snaze zachytit všechny body černošského universa. Ne náhodou byl básnickým vzorem F. J. Tenreira, vedle průkopníků negritude z frankofonních zemí, především klíčový představitel harlemské renesance Langston Hughes. Tento mulatský světoběžník, který se několik měsíců plavil mezi Amerikou, Afrikou a Evropou coby člen lodní posádky, ve své tvorbě, jako například v proslavené básni *Černoch hovoří o řekách* (*The Negro Speaks of Rivers*, 1920), rozvíjí vizi panafrikanismu a globálního černošství (pan-negrismo). Právě Hughesovi, jako jedinému literárnímu vzoru, Tenreiro adresně věnoval báseň *Úryvek z blues* (*Fragmento de Blues*), která byla uveřejněna posmrtně ve sbírce *Srdce v Africe*. Vizi panafrikanismu a globálního černošství tedy Tenreiro do jisté míry přejímá od svých předchůdců, obohacuje ji nicméně o specifika lusofonního světa, Svatého Tomáše a Princova ostrova, Kapverd a brazilské Bahie. Ovšem je třeba poznamenat, že se v žádném případě nejedná o prvoplánové

⁴³ Cf. MARGARIDO, Alfredo. *Estudos sobre as literaturas das nações africanas de lingua portuguesa*, 1980, s. 100

⁴⁴ Též „língua forro“. Jedná se o nejrozšířenější kreolštinu používanou na ostrově Svatého Tomáše, popisovanou například v diplomové práci Anny Janáčkové *O desenvolvimento e a especificidade de crioulo de São Tomé* (UPOL, 2011).

„velebení černocho napříč celým světem,“⁴⁶ jak píše Mário Pinto de Andrade. Tenreirův postoj je mnohem hlubší, jako by se snažil postihnout genezi černošské civilizace se všemi jejími dobovými peripetemi, přičemž neváhá použít k vyjádření svých myšlenek kritiku a ironii, jak dokládá například jeho ztvárnění vzniku prvního černošského státu Libérie⁴⁷ obsažené v *Epopěji* (Epopéia):

Os homens do norte estavam cheios dos ideais maiores tão grandes que tudo foi um despropósito!...	Lidé ze severu s hlavami plnými hlubokých myšlenek tak velkých že postrádaly smysl!...
Os homens do norte os mais lúcidos e cheios de ideias deram-te do que era teu um pedaço para viveres...	Lidé ze severu ti nejjasnozřivější a plní myšlenek dali ti z toho, co bylo tvé kousek půdy, abys mohl žít...
Libéria! Libéria!	Libérie! Libérie!
Ah! os homens nas ruas da Libéria são dollars americanos ritmicamente deslizando... ⁴⁸	Ach! lidé v liberijských ulicích jsou americkými dolary které rytmičky povlávají...

Globální černošství vykreslené tak, že balancuje na pomezí utopie a antiutopie, je patrné rovněž v jedné z nejslavnějších Tenreirových básni, *Černoch ze všech koutů světa* (Negro de todo mundo), kde černoši nejsou pouze nepokořenými nositeli kulturního dědictví, ale i těmi, kdo ve své čtvrti „mění životy za dýky“ a za lahev šampaňského prodávají své tělo bělochům v pařížském kabaretu.

⁴⁵ „(...) busca desesperada - mas não cega, porque iluminada por uma sólida preparação cultural.“ LARANJEIRA, Pires. *Ensaio Afro-literários*, 2001, s. 204

⁴⁶ „(...) exaltação do homem negro de todo o mundo.“ ANDRADE, Mário Pinto de. In *Poesia negra de expressão portuguesa*, 1982, s. 50

⁴⁷ Osada osvobozených afroamerických otroků založená Americkou kolonizační společností (The American Colonisation Society) na původně britském území při pobřeží Guinejského zálivu. V roce 1847 zde osadníci vyhlásili republiku symbolicky pojmenovanou Libérie. První svrchovaný černošský stát však od samého počátku sužovaly konflikty mezi domorodci a americkými přistěhovalci.

O som do gongue
ficou gritando no ar
que o negro tinha perdido.

Harlém! Harlém!

América!

Nas ruas de Harlém
os negros trocam a vida por navalhas!

América!

Nas ruas de Harlém
o sangue de negros e de brancos
está formando xadrez.

Harlém!
Bairro negro!
Ring da vida!

Os poetas de Cabo Verde
estão cantando...

Cantando os homens
perdidos na pesca da baleia.
Cantando os homens
perdidos em aventuras da vida
espalhados por todo o mundo!

Em Lisboa?
Na América?
No Rio?

Zvuk gongu
prořízl vzduch
že černoch prohrál.

Harlem! Harlem!

Amerika!

V ulicích Harlemu
černoši mění životy za dýky!

Amerika!

V ulicích Harlemu
krev černých a bílých
vytváří šachovnici.

Harlem!
Černá čtvrť!
Aréna života!

Kapverdští básníci
si zpívají...

Opěvují muže
ztracené při lovu velryb.
Opěvují muže
ztracené v běhu života
roztroušené po všech koutech světa!

V Lisabonu?
V Americe?
V Riu?

⁴⁸ TENREIRO, Francisco José. In *Coração em África*, 1982, s. 73

Sabe-se lá!...

— Escuta.

É a Morna...

Voz nostálgica do cabo-verdiano
chamando por seus irmãos!

Nos terrenos do fumo
os negros estão cantando.

Nos arranha-céus de New-York
os brancos macaqueando!

Nos terrenos da Virgínia
os negros estão dançando.

No show-boat do Mississippi
os brancos macaqueando!

Ah!

Nos estados do sul
os negros estão cantando!

A tua voz escurinha
está cantando
nos palcos de Paris.

Folies-Bergères.⁴⁹

Os brancos estão pagando
o teu corpo
a litros de champagne.

Folies-Bergères!

Kdo ví!...

— Poslouchej.

To je morna...

Teskný hlas Kapverd'ana
volajícího své bratry!

Na úpatí vulkánů
černoši si zpívají.

V newyorských mrakodrapech
běloši se opičí!

Na virginijských polích
černoši tančí.

Na parnicích na Mississippi
běloši se opičí!

Ach!

V jižních státech
černoši si zpívají!

Tvůj temný hlas
ted' zní
na pařížských jevištích.

Folies-Bergères.

Běloši platí
za tvé tělo
litry šampaňského.

Folies-Bergères!

⁴⁹ Pařížský kabaret a varieté

Londres-Paris-Madrid
na mala de viagens...

Só as canções longas
que estás soluçando
Dizem da nossa tristeza e melancolia!

Se fosses branco
terias a pele queimada
das caldeiras dos navios
que te levam à aventura!

Se fosses branco
terias os pulmões cheios
de carvão descarregado
no cais de Liverpool!

Se fosses branco
quando jogas a vida
por um copo de whisky
terias o teu retrato no jornal!

Negro!
Na cidade da Baía
os negros
estão sacudindo os músculos.

Ui!
Na cidade da Baía
os negros
estão fazendo macumba.

Oraxilá! Oraxilá!⁵⁰

Londýn-Paříž-Madrid
v cestovním kufru...

Jen ty dlouhé litanie
které se vzlykotem pronášíš
promlouvají o našem smutku a truchlení!

Kdybys byl bílý
měl bys kůži sežehnutou
od žaru kotlů lodí
vezoucích tě za dobrodružstvím!

Kdybys byl bílý
měl bys plíce plné
uhelného prachu rozvířeného
na liverpoolském molu!

Kdybys byl bílý
ve hře sázel bys svůj život
za sklenku whisky
a měl bys svoji podobiznu v novinách!

Černoch!
Ve městě Bahii
černoši
zatínají své svaly.

Jéje!
Ve městě Bahii
černoši
chystají makumbu.

Oraxilá! Oraxilá!

⁵⁰ „Oraxilá“ – z jorubštiny odvozený výraz pro boha („orixá“) Obutalá nebo též Oxalá, náležícího afro-brazílskému kultu candomblé.

Cidade branca da Baía.
Trezentas e tantas igrejas!
Baía...
Negra. Bem negra!
Cidade de Pai Santo.

Bělostné město Bahia.
Se svými třiceti kostely!
Bahia...
Černošská. Dočista černošská!
Město kněze candomblé.

Oraxilá! Oraxilá!⁵¹

Oraxilá! Oraxilá!

Nejpůsobivější podobu však Tenreirova tvorba získává v okamžiku, kdy se autor obrací ke svému rodnému ostrovu. Když pomineme skutečnost, že se vlastně jedná o lehce idealistické ztvárnění lusofonní Afriky, přesně v duchu tehdy módního lusotropikalistického diskurzu, při důkladnější úvaze nad obsahem básní se začnou vynořovat detaily, které nám mohou prozradit mnohé o životě autora a jeho rodičů. Z tohoto úhlu pohledu je snad nejsilnější Tenreirovou básní *Romance o milostpaní Carlotě* (*Romance da Sinhá Carlota*). Výraz „sinhá“, používaný černošskými otroky k titulování bělošských dam, vzniknuvší změkčením portugalského výrazu „senhora“ (paní), tu nabývá ironických a zároveň tragických rozměrů, přičemž do mysli se poznenáhlu vkrádá otázka, jak asi mohlo vypadat setkání Tenreira s jeho matkou Carloutou, když čtrnáct let po vydání sbírky *Ostrov svatého jména* přijel do São Tomé. Před zraky čtenáře se objevuje černošská námezdní dělnice Carlota přivezená z Angoly, která svého času učarovala bílému nápadníkovi a na okamžik se tak stala onou „milostpaní“. Avšak poté, co mu přinesla kýženého potomka, běloch ztratil zájem. Dřívější milostpaní se už dávno nepohupuje v rytmu tance. Smutná a upracovaná stojí u cesty s okousanou fajfkou, symbolem morální dekadence, na hony vzdáleným jak představě atraktivní ženskosti, tak představě mateřskosti. A pokud jde o ony míšence, kteří „odešli se svými bílými otci na sever,“ a na jejichž podobu Carlota již dávno zapomněla, pak je téměř jisté, že Tenreiro měl na mysli sebe samého.

⁵¹ TENREIRO, Francisco José. In *Coração em África*, 1982, s. 76-81

Na beira do caminho
sinhá Carlota
está pitando no seu cachimbo

Um círculo de cuspo
a seu lado

Veio do sul
numa leva de contratados

Teve filhos negros
que trocam hoje o peixe
por cachaça

Teve filhos mestiços.
Uns
forros⁵² de a. b. c.
perdidos em rixas de navalhas
outros foram no norte
com seus pais brancos
e o seu coração
já não lembra o rostinho deles!

Sinhá Carlota
veio há muito do sul
numa leva de contratados

Assim
embora pra seu branco
o seu corpo não baile mais no sòcòpé
ele ao passar
fica sempre dizendo:
Sàbuá?

Sinhá Carlota

Na kraji cesty
milostpaní Carlota
pokuřuje ze své fajfky

Kroužek kouře
pluje kolem ní

Přišla z jihu
s várkou dělníků

Měla černé syny
kteří dnes mění ryby
za pálenku

Měla syny míšence.
Jedni
křupani od hlavy až k patě
ubodaní při rvačkách
druzí odešli na sever
se svými bílými otci
a její srdce
zapomnělo už jejich tvářičky!

Milostpaní Carlota
Přišla až ze samého jihu
S várkou dělníků

A zatím
ač pro svého bělocha
už dávno netančí na veselce
on když ji mívá
ze zvyku se vždy ptá:
Jakpak se vede?

Milostpaní Carlotě

⁵² Forro je výrazem pro osvobozené otroky a jejich potomky, tvořící podstatnou část obyvatelstva Svatého Tomáše a Princova ostrova, náležící však k nejspodnějším příčkám tehdejšího společenského žebříčku.

nos olhos cansados e vermelhos
solta um achô distante
enquanto vai pitando
no seu cachimbo carcomido...⁵³

v očích zarudlých únavou
tiše se zračí odpověď
zatímco dál pokouje
ze své okousané fajfky...

Po přečtení těchto veršů zasvěceného čtenáře bezpochyby upoutá biografická poznámka v Tenreirově studii Ostrov Svatého Tomáše, která k Romanci o milostpaní Carlotě tematicky odkazuje:

Kolonista přišel na Svatého Tomáše a vzápětí mu bylo doporučeno, aby si obstaral prادلenu, společníci, která by se mu starala o šatstvo, pečovala o něj ve chvílích, kdy by ulehl v horečkách a dala mu první potomky (...). Potomci, dostávalo-li se jim prostředků, chvatem odcházeli do Lisabonu, ba dokonce, jak tomu bylo v některých případech, na vybrané londýnské školy.⁵⁴

Fakt, že má Tenreiro na svém kontě dvě sbírky básní, svádí ke kategorizaci jeho tvorby do dvou fází, rané a pozdní. Avšak pohled na datum vzniku jednotlivých děl ozřejmuje, že posmrtně vydané *Srdce v Africe* je z části kompilátem básní ze čtyřicátých let, uveřejněných prve mimo Nový zpěvník, v časopisech *Seará Nova* (Nová setba) a *Vértice* (Špička). Tenreirova tvůrčí produktivita v padesátých letech pak rapidně klesá a nejčastěji jsou ve sbírce *Srdce v Africe* zastoupeny básně napsané během pobytu v São Tomé o Velikonocích roku 1962. Básně zahrnuté v cyklu *Regresso à ilha* (Návrat na ostrov) však mají překvapivě mnoho shodných rysů s tvorbou Tenreira na prahu dospělosti, ostatně báseň, která dala sbírce jméno, *Srdce v Africe*, autor uvozuje slovy prozrazujícími nám již dobře známý vnitřní rozpor: „cesty vyšlapané po Evropě, se srdcem v Africe.“⁵⁵

Tematická a stylová konzistentnost je tím, co přispívá k pozoruhodnosti Tenreirovy básnické tvorby. Vrátime-li se totiž k Andradově tvrzení, že Tenreiro byl tím, kdo přivedl negritude do

⁵³ TENREIRO, Francisco José. In *Coração em África*, 1982, s. 59-60

⁵⁴ „Chegava o colono a São Tomé e logo se lhe recomendava arranjasse lavadeira, a companheira que lhe trataria da roupa, velaria por ele na crise de „febres“ e lhe daria os primeiros filhos (...). Os filhos, se os posses permitiam, vinham de abalada até Lisboa ou ainda, como a alguns aconteceu, até aos colégios requintados de Londres.“ TENREIRO, Francisco José. *Ilha de São Tomé*, 1961, s. 200

⁵⁵ „Caminhos trilhados na Europa / de coração em África (...)“ TENREIRO, Francisco José. In: *Coração em África*, 1982, s. 124

portugalského prostředí, pak musíme jedním dechem dodat, že s Tenreirem negritude do Portugalska přišlo a s Tenreirem také odešlo. Jak již bylo řečeno v uvedení do literárněhistorického kontextu, negritude ve své ustanovující fázi se radikálně liší od negritude ve fázi pokročilé. A tak, zatímco Tenreirovi portugalsky píšící následovníci plynulým vývojem dospěli k pojetí negritude transformovaného v silně politicky angažovanou tvorbu, pro Tenreira byla poetika negritude od začátku až do konce především prostředkem k sebedefinování a vyjádření svých citů, a nikoliv nástrojem k dosažení „světských“ cílů.

2.3 Kontinent hledající identitu

F. J. Tenreiro nebyl zdaleka jediným Afričanem, který se v útlém věku ocitnul v metropoli impéria. Absence vysokých škol⁵⁶ v zámořských teritoriích spravovaných Portugalskem měla za následek efekt dostředivého pohybu studentů do Evropy, přesněji řečeno do trojice portugalských univerzitních měst, Lisabonu, Coimbrы a v menší míře také do Porta. „Přestože již v průběhu dřívějších dekád bylo zvykem, že afričtí studenti přicházeli do Portugalska, aby zde absolvovali středoškolskou docházku a především univerzitní vzdělání, tento jev nabírá na síle v letech 1945-1950,“⁵⁷ píše Ferreira. Afričtí a ostatní zámořští studenti přišedší na studia do Portugalska, se najednou ocitli v diametrálně odlišném prostředí, než na které byli zvyklí. Jejich integraci do nového prostředí měla usnadnit síť studentských center, které spadaly pod sdílenou správu ministerstva kolonií a hnutí Mocidade Portuguesa (Portugalská mládež). V prvním plánu měla za cíl poskytovat studentům základní zázemí, postupem času se však tyto studentské domy začaly transformovat v kulturní a společenská centra.

Podpora studentů ze zámoří jistě nebyla ze strany Salazarovy vlády projevem solidarity, ale spíše pragmatismem. Loff soudí, že režim chtěl prostřednictvím těchto investic vytvořit novou africkou elitu, kvalitně vzdělanou, schopnou etablovat se na vysokých postech napříč všemi sektory, která by však zároveň zachovávala naprostou loajalitu vůči zájmům Lisabonu.⁵⁸ Aniž to Salazar tušil, studentská centra ve skutečnosti plnila zcela opačnou úlohu. Afričtí studenti přicházeli do Evropy bez valného politického uvědomění, ale v krátké chvíli se „infikovali“ evropským marxismem a posléze se identifikovali s protisalazarovskou opozicí, ať už

⁵⁶ První vysoká škola v lusofonní Africe byla zřízena v Luandě až v roce 1962. Instituce dříve známá jako Estudos Gerais Universitários de Angola dnes nese jméno Universidade Agostinho Neto.

⁵⁷ MARGARIDO, Alfredo. *Estudos sobre Literaturas das Nações Africanas*. 1980, s. 16-17

⁵⁸ Cf. LOFF, Manuel. *Curso História Contemporânea de Portugal* (DJCC FLUP, 2014)

s hnutím MUD Juvenil (Movimento da Unidade Democrática - Hnutí mládeže Demokratické unie) či s ilegální komunistickou stranou (PCP, Partido Comunista Português), aby se následně v 60. letech připojili k národněosvobozeneckým hnutím svých zemí.

V Lisabonu vedle sebe fungovaly studentské domy Casa de Angola (Angolský dům), Casa de Africa (Africký dům) a od roku 1944 se k nim přidala nejvýznamnější instituce tohoto druhu, Casa dos Estudantes do Império (Dům studentů impéria). Nenápadný dům na nároží ulic Avenida Duque de Ávila a Rua Dona Estefânia, pár minut chůze od býčí arény Campo Pequeno, dnes nijak nenapovídá, že právě on sehrál klíčovou roli v procesu emancipace lusofonních zemí Afriky. Přesto právě zde se na přelomu čtyřicátých a padesátých let setkávaly dvě generace afrických studentů, takzvaní „Mais Velhos“ (starší) a „Nova Vaga“ (Nová vlna), které se tu poprvé setkávaly s díly básníků černošské renesance, levicových intelektuálů i s tvorbou portugalských neorealistů.

Básnické dílo F. J. Tenreira sice značí úsvit negritude v portugalsky psané literatuře, avšak kolektivní tvorba afrických autorů byla do té doby v portugalském prostředí spíše ojedinělým jevem. Nejzásadnější kolektivní počiny představoval do té doby magazín afrických studentů *O Negro* (Černoch), vydávaný od roku 1911 v Lisabonu, dále kapverdská literární revue *Claridade* (Jas) vydávaná od roku 1936 v Mindelu, která sdružovala silnou generaci ostrovních spisovatelů v čele s Baltasarem Lopesem, a v neposlední řadě také věstník Domu studentů impéria s titulem *Mensagem* (Poselství).

V padesátých letech se situace kolem Domu studentů impéria začínala pozvolna měnit. Starší generace včetně Tenreira stále více upřednostňovala setkání v Africkém námořním klubu (Clube Marítimo Africano), případně neformální dýchánky v „salónku tety Andrezy“ (Salão da tia Andreza), jak se přezdívalo domu, který patřil rodině Espírito Santo. Právě tam se zrodila myšlenka na zřízení nové kulturní instituce, která by nahradila Dům studentů impéria, jenž byl v té době již zcela pod drobnohledem politické policie PIDE.

F. J. Tenreiro, Noémia da Souza, Mário Pinto de Andrade, Agostinho Neto, Amílcar Cabral a Lúcio Lara byli těmi, kdo stáli u založení Centra afrických studií (Centro dos Estudos Africanos), jehož posláním bylo „znovuobjevení afrického Já.“⁵⁹ Popis činnosti kulturních

⁵⁹ „redescoberta do Eu Africano“ ROCHA, Edmundo. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 42

center afrických intelektuálů v Lisabonu čtyřicátých a padesátých let by vydal na samostatnou diplomovou práci, proto se pozastavíme pouze u vrcholného okamžiku Centra afrických studií, kterým bylo vydání sborníku *Černošská poezie psaná portugalsky* (Poesia Negra de Expressão Portuguesa) v roce 1953. Jeho editory byli F. J. Tenreiro a Mário Pinto de Andrade a poněkud dráždivý titul, neboť do té doby nebylo zvykem hovořit o černošské poezii jako o svébytné oblasti literatury, odkazoval ke sborníku francouzských básníků negritude.

Účast Tenreira na chodu Centra afrických studií byla zároveň jeho poslední aktivitou v prostředí, z něhož se rekrutovaly klíčové osobnosti národněosvobozeneckých hnutí lusofonní Afriky. Plně zaneprázdněný studiem a prací se postupně vzdaloval svým někdejšími kolegům, aby se ve druhé polovině padesátých let ocitnul na zcela opačném břehu, než na kterém stáli Alda do Espírito Santová, Amílcar Cabral či Agostinho Neto.

2.4 F. J. Tenreiro a rasismus v salazarovském Portugalsku

Zed' na lisabonském náměstí Largo São Domingos hlásá v několika desítkách světových jazyků včetně češtiny, že je Lisabon městem tolerance. Je jednadvacáté století a přilehlá zóna Martim Moniz je vcelku harmonickým domovem stovek přistěhovalců od Kapverd až po Bangladéš. Že by byl Lisabon skutečně městem tolerance, kde není stopy po rasismu a xenofobii? Odpověď zdaleka není jednoznačná, ostatně stačí nastoupit do vlaku na dříve nechvalně proslulé příměstské lince Lisabon-Sintra. V úseku, kde vlak míjí problémovou přistěhovaleckou čtvrt' Cova de Moura, je u bělošských cestujících možné vysledovat jistý vnitřní neklid. Jejich zachmuřené a podezíravé výrazy směrem ke skupinkám černošských teenagerů a křečovitě přidržování osobních věcí, jsou zkrátka všeříkající.⁶⁰ A ačkoliv Portugalci s oblibou tvrdí opak, vzhled do doby F. J. Tenreira nám prozradí, že ani Portugalsko nebylo vůči rasismu zcela imunní.

„Všichni vědí, že portugalské državy byly řízeny citlivě, s ohledem na obyvatele a jejich zvyklosti. Nikdy jsme neměli rasové předsudky,“⁶¹ prohlásil António de Oliveira Salazar v době, kdy jeho režim přijal za svou teorii lusotropikalismu brazilského sociologa a antropologa Gilberta Freyra. Akceptování Freyrových myšlenek a následné povýšení autora

⁶⁰ O vysoké kriminalitě ve vlacích linky Lisabon – Sintra spojované s africkými přistěhovalci se zmiňuje například Kristýna Omastová ve své diplomové práci *Problematické čtvrti Lisabonu* (FF UK, 2011).

⁶¹ „Todos sabem que domínio português se exerceu com doçura, no respeito das pessoas e dos seus costumes.

slavného pojednání *Casa-Grande & Senzala* (Panský dům a senzala, 1933) do role neoficiálního ideologa režimu, však nejprve předcházela změna společenského klimatu po 2. světové válce. Do té doby byl rasismus součástí každodenního diskurzu společenské elity, od ministra kolonií Arminda Monteiro až po ředitele Ústavu antropologie a etnologie Fakulty věd Portské university (Instituto de Antropologia e Etnologia da Faculdade de Ciências da Universidade do Porto) Antónia Augusta Mendese Corrêu, který otevřeně kritizoval „degeneraci rasy neustálým míšením s barevnými“⁶² a hlásal, že „čistota krve kontinentálního Portugalska je nezbytnou podmínkou pro další dějinnou a morální kontinuitu národa.“⁶³ Corrêova „portská škola“ (Escola do Porto) byla díky výsadnímu postavení svého hlavního představitele nejhlásitějším portugalským antropologickým proudem té doby.⁶⁴ Corrêa dokonce stál spolu s coimberským antropologem Eusébiem Tamagninim u zrodu Portugalské společnosti eugenických studií (Sociedade Portuguesa de Estudos Eugénicos), která se měla mimo jiné zabývat „hygienou rasy“.⁶⁵ Ostatně za doklad existence rasismu i ve většinové portugalské populaci může posloužit již zmiňovaná Koloniální výstava v Portu v roce 1934. Slavnostně vyšňoření běloši, kteří korzovali expozicí a pozorovali africké domorodce v celé jejich nahotě (doslova) jako exotickou zvěř, byli přeneseným vyjádřením striktně hierarchického uspořádání společenství tehdejšího lusofonního světa, kde zcela dominantní postavení zaujímal běloch, zatímco v podřízené pozici pod ním stáli „barevní“.

Kongresy konané na sklonku čtyřicátých let prozrazovaly změnu kurzu a předznamenávaly změny statusu nebělošského obyvatelstva. Ústřední postavou kongresů, nepřímou kritizující dosavadní postoj zaujímaný portskou školou, nebyl nikdo jiný než Tenreirův šéf Orlando Ribeiro.⁶⁶ Je však třeba dodat, že pojem „rasa“ ze slovníku Nového státu nezmizel ani po válce. Svátek 10. června, tedy výročí úmrtí Luíse de Camõese, totiž v roce 1944 přeformuloval Salazar v „Den Camõese, Portugalska a rasy“⁶⁷ (Dia de Camões, de Portugal e da Raça) a v tomto duchu byl svátek oslavován až do příchodu revoluce. Vědecky podložené ospravedlňování režimu nicméně vstoupilo do nové, méně kontroverzní fáze; na oblíbenou tradici Nového státu, odvolávání se ke slavnému odkazu zámořských objevů a prvních

Nunca tivemos preconceitos de raça.“ GARNIER, Christine. *Férias com Salazar*, 1952, s. 87

⁶² „(...)abastardamento da raça pelo mestiçamento intenso com gente de cor.“ CORRÊA, António Augusto Mendes. In *Congresso do Mundo Português, 1940*, s. 10

⁶³ „A pureza do sangue português metropolitano é uma condição essencial da continuidade histórica e moral da nação.“ CORRÊA, António Augusto Mendes. *Factores degenerativos na população portuguesa e seu combate*, 1940, s. 13

⁶⁴ Cf. PEREIRA, Rui Alberto Mateus. In *Cadernos de Estudos Africanos, 2004-2005*, s.214-218

⁶⁵ Cf. LOFF, Manuel. *Curso História Contemporânea de Portugal* (DJCC FLUP, 2014)

⁶⁶ Cf. PEREIRA, Rui Alberto Mateus. In *Cadernos de Estudos Africanos, 2004-2005*, s. 231-232

⁶⁷ Cf. CANDEIAS, Pedro; COSTA, Anna Correia. *Estado Novo: 10 de Junho é “Dia da Raça”*, 2004 [online]

portugalských kolonizátorů, účelně navázal Freyrův lusotropikalismus,⁶⁸ neboli teorie zdůrazňování jedinečnosti portugalského kolonialismu v kontextu světových dějin, přičemž na prvním místě byly vyzdvihovány kvality samotných Portugalců; jejich odvaha kolonizovat neznámé kontinenty, adaptovat se na tamní klimatické podmínky a harmonicky koexistovat s domorodým obyvatelstvem. Lusotropikalistickou rétoriku přejímali režimní hodnostáři do té míry, že dnes není možné s jistotou určit, kde končily myšlenky Gilberta Freyra a kde začínala vlastní invence mluvčího. Výjimkou nebyl ani sám F. J. Tenreiro, který si teorie Gilberta Freyra dokonale osvojil, jak ostatně dokládají některé části jeho projevu předneseného před Národním shromážděním v dubnu 1958.⁶⁹

Co se Tenreira-člověka týče, Seibert podotýká, že „žil v Portugalsku v době, kdy někdo, kdo nebyl bílý, jen s obtížemi mohl být považován za Portugalce.“⁷⁰ Konkrétní příklady rasové diskriminace, kterým mohl být F. J. Tenreiro vystavený, nelze doložit, Seibert nicméně uvádí na základě výpovědi Tenreirovy kolegyně z Geografického ústavu a dobré známé Raquel Soeiro de Brito, že Tenreiro byl občas hanlivě titulován jako „preto“ (barevný).⁷¹ Lze se jen domýšlet, do jaké míry bylo pozdější angažmá F. J. Tenreira v Národním shromáždění skutečně motivováno jeho znalostmi a zkušenosti a do jaké míry bylo kalkulem Marcela Caetana uvést Tenreira do funkce poslance. A mimo jiné tak demonstrovat světu, že napříč celým portugalským impériem fungují příslušníci různých ras ve vzájemné harmonii a že koloniální říše má i z tohoto titulu zcela legitimní nárok na budoucnost. Při této příležitosti se rovněž nabízí srovnání s příběhem legendárního mosambického fotbalisty Eusébia, shodou okolností rovněž mulata, kterého si propaganda Nového státu přisvojila v 60. letech.

Bez ohledu na výše uvedené názory Mendese Corrêy je třeba poznamenat, že postavení míšence (mestiço), respektive mulata (mulato) bylo v lusofonním světě značně protichůdné; mulat byl „černý“ v očích bílých, zatímco černí jej naopak považovali za „bílého“. Sám Tenreiro se však se svojí identitou, respektive s údělem míšence vypořádal vpravdě elegantně ve své proslavené básni *Canção do Mestiço* (Zpěv míšence) uveřejněné ve sbírce *Ostrov svatého jména*:

⁶⁸ Cf. LOFF, Manuel. *Curso História Contemporânea de Portugal* (DJCC FLUP, 2014)

⁶⁹ Cf. Assembleia Nacional. *Diário das Sessões*, č. 35, s. 676-679 [online]

⁷⁰ „Ele vivia numa época, em Portugal, em que um não branco dificilmente poderia ser considerado português.“ SEIBERT, Gerhard: In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 121

⁷¹ Cf. SEIBERT, Gerhard. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 121-122

Mestiço!

Nasci do negro e do branco
e quem olhar para mim
é como que se olhasse
para um tabuleiro do xadrez:
a vista passando depressa
fica baralhando cor
no olho alumbrado de quem me vê.

Mestiço!

E tenho no peito uma alma grande
uma alma feita de adição.
Foi por isso que um dia
o branco cheio de raiva
contou os dedos das maos
fez uma tabuada e falou grosso:
- mestiço!
o tua conta está errata
o teu lugar é ao pé do negro.

Ah! Mas eu não me danei...
e muito calminho
arrepenei o meu cabelo para trás
fiz saltar o fumo do meu cigarro
cantei de alto
a minha gargalhada livre
que encheu o branco de calor!...

Mestiço!

Quando amo uma branca
sou branco
quando amo uma negra
sou negro
Pois é...

Míšeneč!

Zrodil jsem se z černé a bílé
a kdo na mne pohlédne
jako by hleděl
přímo do šachovnice
při rychlém pohledu
se stírají barvy
v zornici toho, kdo mě zří.

Míšeneč!

A v hrudi mám velkou duši
duši složenou ze dvou částí.
To proto jednoho dne
běloch plný hněvu
přepočítal si prsty na rukou
vynásobil je dvěma a vyštěkl:
- mišeneče!
ty ses přepočítal
tvé místo je u nohou negra.

A jéje! Ale já se nedopálil...
a dočista v klidu
jsem si uhladil vlasy
vyfouknul cigaretový kouř
zachechtal jsem se
na celé kolo
až běloch celý zrudnul!..

Míšeneč!

Když se miluju s běloškou
jsem běloch
když se miluju s černoškou
jsem černoš
Tak je to...

3. Ve stínu Batepá

3.1 Vzestup a pád kakaové velmoci

Pro lusofonní Afriku má rok 1953 silně ambivalentní význam. Vydání sbírky básní Černošská poezie psaná portugalsky, kterou uspořádali F. J. Tenreiro a Mário Pinto de Andrade, na jednu stranu ohlašovalo kulturní emancipaci afrických národů portugalského zámořského impéria. Ve stejném roce však krvavé události na ostrově Svatého Tomáše ve vší syrovosti připomenuly, že svobodná lusofonní Afrika je prozatím stále jen hudbou budoucnosti a že bezprostřední vliv na osudy a životy Afričanů má i nadále vůle a zvůle hodnostářů lisabonského autoritářského režimu.

Příčiny událostí, které se vepsaly do dějin jako masakr v Batepá,⁷² je třeba hledat na sklonku devatenáctého století na kakaových plantážích Svatého Tomáše a Princova ostrova a klíč k jejich objasnění nám nepřímo poskytuje sám F. J. Tenreiro, respektive jeho dizertační práce *Ostrov Svatého Tomáše*, která pokrývá pozoruhodně široké spektrum témat, od geografie přes agronomii až po etnologii. Tenreiro v ní mimo jiné popisuje vývoj pěstování a exportu kaka, tedy suroviny, kterou byl Svatý Tomáš proslulý.

Zlatá éra označovaná jako „ciclo do cacau“ (kakaové období) trvala od roku 1890 až přibližně do roku 1921. V roce 1908 připadalo na vrub Svatého Tomáše a Princova ostrova dokonce 14,8 % z celkové světové produkce kaka, což je číslo vsutku úctyhodné, přihlédneme-li k nevelké rozloze obou ostrovů. Poté však nastal strmý propad. Postupné stárnutí kakaovníkových plantáží bylo důvodem stále nižších výnosů a ostrovní export začal podléhat konkurenci ze strany zemí Střední a Jižní Ameriky a zejména pak britského Zlatého pobřeží.⁷³ Je rovněž nutno dodat, že ačkoliv bylo v roce 1869 v Portugalsku formálně zrušeno otroctví, v portugalských zámořských državách byla ještě dlouho poté využívána pracovní síla za podmínek hraničících s otroctvím. Se špatnými životními a pracovními podmínkami, jakožto i se znemožňováním repatriace po skončení platnosti kontraktů, se potýkali i řádní

⁷² Jedná se o sled událostí, které započaly 3. února 1953. Podle místa, kde incident vypuknul, se hovoří též o válce v Trindade („Guerra da Trindade“) či vzpoura v Trindade „Revolta da Trindade“

⁷³ Dnešní Ghana

smluvní dělníci („trabalhadores contratados“), tedy ti, kteří za svou práci získávali regulérní mzdu. Mimo nich však byli na plantážích i nadále odváděni lidé proti své vůli. Ke změně došlo pouze v terminologii – namísto otrocké práce („trabalho escravo“) se nově používal výraz „trabalho forçado“ (nucené práce).⁷⁴ Tak například sociálně slabší jedinci neměli šanci se nuceným pracím ve prospěch státu vyhnout, jak ostatně dokládají slova ministra pro zámoří Joaquina da Silva Cunhi o tom, že „spolu s uvalením daňové zátěže na obyvatelstvo v koloniích je akceptována povinná práce jako způsob, jakým lze kompenzovat neschopnost hradit daně finančními prostředky.“⁷⁵

Inês Nascimento Rodriguesová z Ústavu sociálních studií coimberské univerzity (Centro de Estudos Sociais da Universidade de Coimbra) k tématu uvedla následující:

Na Svatém Tomáši a Princově ostrově panovala diskriminace a hierarchie mezi osvobozenými otroky a dělníky najatými na práci na usedlostech, pocházejícími z jiných portugalských kolonií (...), dělníci z Kapverd měli o něco lepší postavení než ti z Angoly a Mosambiku, byť byli najati na stejnou práci na usedlostech. Pracovníci přicházeli na Svatého Tomáše de facto jako otroci, ač pod zástěrkou řádné smlouvy, žili v nedůstojných podmínkách a čelili útlaku jak ze strany správců kolonie, tak ze strany správců zemědělských usedlostí (...).⁷⁶

Skutečnost, že Portugalci nadále využívají otrockou práci a jsou tím pádem schopni zásadním způsobem redukovat výrobní náklady, byla hlavním argumentem britské protikampaně, která vyvrcholila roku 1909 úplným bojkotem dovozu kakaových bobů ze Svatého Tomáše a Princova ostrova.⁷⁷ Mnoho pěstitelů se v té době raději přeorientovalo z kaka na olejniny a pro zemědělské usedlosti na ostrovech začalo období úpadku.

⁷⁴ Cf. LOFF, Manuel. *Kurz História Contemporânea de Portugal*, DJCC FLUP, 2014

⁷⁵ „Admitida a faculdade de lançar impostos sobre as populações coloniais, implicitamente se admite o trabalho obrigatório como meio de compensar a falta do pagamento do imposto em dinheiro.“ CUNHA, Joaquim Moreira da Silva: *O trabalho indígena: estudo de direito colonial*, Agência Geral de Ultramar, 1949, s. 149

⁷⁶ „Em São Tomé e Príncipe, havia discriminação e hierarquias entre os forros (...) e os ‘trabalhadores contratados para trabalharem nas roças’, oriundos de outras colónias portuguesas (...), os contratados idos de Cabo Verde estavam ligeiramente acima dos angolanos ou dos moçambicanos igualmente contratados para trabalharem nas roças. Aqueles trabalhadores foram para São Tomé num ‘regime de escravatura, mascarado de contrato’ e viviam em ‘situações muito precárias’ e sob forte marginalização, tanto por parte dos ‘colonizadores e administradores das roças’(...)“ KOSTERS, Andre. *S. Tomé e Príncipe: Importância de massacre de Batepá tem sido ignorada*. [online]

⁷⁷ Právě k této epizodě odkazuje v úvodu vzpomínaný Tavaresův bestseller Rovník.

3.2 Masakr, který předznamenal zánik portugalského impéria

Tradice pěstování kaka, se všemi svými pozitivy i negativy, byla jednou provždy narušena, a když po druhé světové válce došlo na trhu k oživení a poptávka po kakaových bobech začala opět růst, zemědělské usedlosti Svatého Tomáše a Princova ostrova se rázem potýkaly s novým problémem – se zoufalým nedostatkem dělníků. Křehká ostrovní ekonomika byla zcela závislá na přísunu námezdní pracovní síly především z Angoly a Kapverdských ostrovů, neboť takzvaní „forros“, neboli potomci osvobozených otroků ze Svatého Tomáše a Princova ostrova měli povětšinou k práci na plantáži silnou averzi, jak ostatně píše sám Tenreiro:

je známo, že jakmile byl otrok jednou osvobozený, nabyl nechuti vůči jakékoliv práci na usedlosti. Tato nechuť je do jisté míry pochopitelná, ačkoliv zlé jazyky tvrdí, že odpor k práci je vlastní celé domorodé populaci na ostrově, která raději polehává ve stínu banánovníku...⁷⁸

Tlak na optimalizaci provozu usedlostí a zajištění levných pracovních sil stůj co stůj, byl v té době enormní, a protože i přeprava námezdních dělníků do São Tomé se stala nežádoucí položkou v soupisu výdajů majitelů usedlostí, pozornost se obrátila k domorodému obyvatelstvu Svatého Tomáše. A nebylo-li možné přesvědčit „forros“ k práci na plantáži po dobrém, ke slovu přišly donucovací metody.⁷⁹

Podle Loffa se v lusofonní Africe v době Nového státu vyskytovalo dokonce šest různých forem nucených prací, z hlediska lidských práv a etiky více než sporných.⁸⁰ V případě plantáží Svatého Tomáše a Princova ostrova hovoříme konkrétně o dvou formách nucených prací; „correcional“ (nápravné) a „obrigatório“ (povinné).⁸¹ Praxe uplatňovaná na ostrově Svatého Tomáše kráčela ruku v ruce s antikomunistickou paranoiou salazaristického

⁷⁸ „Sabe se como o forro, uma vez liberto, ganhou um sentimento de repulsa por qualquer espécie de trabalho na roça. Sentimento de certa forma compreensível, embora tenha valido para toda a população nativa da ilha o apodo de avessa ao trabalho, de gente que prefere vegetar à sombra da bananeira...“ TENREIRO, Francisco José. *Ilha de São Tomé*, 1961, s. 231

⁷⁹ Cf. TENREIRO, Francisco José. *Ilha de São Tomé*, 1961, s. 226-235

⁸⁰ Cf. LOFF, Manuel. *Kurz História Contemporânea de Portugal*, DJCC FLUP, 2014

⁸¹ Další specifické formy nucených prací byly aplikovány v Mosambiku – jedná se kupříkladu o tzv. „culturas obrigatórias“ (povinné pěstitelství monokultur, např. bavlny) a „emigração controlada pelo Estado“ (státem řízená emigrace neboli nucený přesun pracovních sil z Mosambiku do jihoafrického Transvaalu).

Portugalska. Na denním pořádku bylo zatýkání „forros“, kteří byli nejprve nařčeni z komunistického spiknutí a následně odsouzeni k nuceným pracím na plantážích, pochopitelně bez nároku na mzdu. Seibert soudí, že tento „lov“ na nucenou pracovní sílu začal ještě na sklonku 40. let v oblasti vesnice Trindade v okrese Mé-Zochi, kde byla vysoká koncentrace obyvatel právě z řad někdejších osvobozených otroků.⁸²

Úřad guvernéra Svatého Tomáše a Princova ostrova zastával v té době Carlos de Sousa Gorgulho. Tento ctižádostivý a rázný plukovník na sebe upozornil již v roce 1936, neboť byl jedním z těch, kdo potlačili povstání⁸³ námořníků na Teju (revolta dos marinheiros), za které pětice jeho aktérů zaplatila smrtí v nechvalně proslulém koncentračním táboře pro politické vězně v Tarrafalu na kapverdském ostrově Santiago.⁸⁴ Bělošské obyvatelstvo Svatého Tomáše na Gorgulha nedalo dopustit – za jeho funkce prošel ostrov výraznou modernizací a řada veřejných budov postavených v charakteristickém dobovém stylu „português suave“ (jemný portugalský styl) dodnes výrazně ovlivňuje podobu hlavního města São Tomé. Málo známou skutečností však je, že i při realizaci okázalých veřejných zakázek bylo zneužíváno domorodců, kteří byli pod policejním nátlakem donuceni pracovat takřka bez finanční odměny.⁸⁵

Tím se napětí mezi domorodci a bělochy a jejich pomocníky jen stupňovalo. Při prezidentských volbách roku 1949 se z vesnice Trindade dostavili k volební urně pouze tři oprávnění voliči, kteří navíc nehlasovali ve prospěch Salazarova kandidáta Óscara Carmony. Nepřímo tak dali najevo nespokojenost s poměry na ostrově a potažmo pak s celým režimem. Gorgulho neváhal zakročit a principem kolektivní viny byla na Trindade uvalena řada represivních opatření, neopodstatněným zatýkáním obyvatel počínaje, odstřižením vesnice od dodávek elektřiny konče. Mezi domorodci se také začalo proslýchat, že guvernér plánuje vyvlastňování jejich majetku a jeho následné přerozdělování mezi přistěhovalce z Kapverd, a že starousedlíci budou odvedeni na nucené práce na kakaové plantáže.⁸⁶

⁸² Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 78

⁸³ Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 76

⁸⁴ Cf. ABRANTES, Domingos. *1936 – Ano da „revolta dos marinheiros“*. [online]

⁸⁵ Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 79

⁸⁶ Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 79

Výbušná situace vygradovala v lednu roku 1953. Některé zdroje uvádí, že rozlícení „forros“ měli nejprve napadnout syna prominentního latifundisty ze Svatého Tomáše, hraběte Vale Flor, který následně vypsál odměnu pro toho, kdo zlomí odpor domorodců.⁸⁷ Gerhard Seibert, který je považován za jednoho z největších odborníků na dějiny Svatého Tomáše a Princova ostrova, tuto informaci nezmiňuje, uvádí však, že se v hlavním městě objevily ručně psané letáky varující, že budou zabiti všichni ti, kdo jen pomyslí na omezování svobody „forros“.⁸⁸ Úřad guvernéra oficiálně dementoval poplašné zprávy o chystaném zásahu proti domorodcům, v témže okamžiku však vyhlásil pohotovost příslušníkům pořádkové jednotky Corpo de Polícia Indígena (CPI, Domorodá policejní jednotka) složené z angolských policistů, bělošských dobrovolníků a také dobrovolníků z řad námezdních dělníků zaměstnaných na plantážích. Jednotka vedená neblaze proslulým José Joaquimem, přezdívaným „Zé Mulato“ se neprodleně vydala do Trindade rozsévat strach. Jeden z vesničanů se jednotce odvážil postavit jen s mačetou v ruce; Zé Mulato jej bez okolků na místě zastřelil. Za svítání následujícího dne ze sousední vesnice dorazila skupinka černochoů toužících pomstít smrt svého druha, policisté je však střelbou zahnali do džungle. Část ozbrojenců vedená praporčíkem Amaralem se vydala uprchlíky pronásledovat, přičemž byli zabiti další dva černošští jinoši. Poté ale praporčíkovi Amaralovi v nestřeženém okamžiku došla munice a jeden z černošských protivníků toho využil, vrhl se na něj a ubil bělocha mačetou.

To byla pomyslná poslední kapka. Guvernér pochopil, že se situace začíná vymykat kontrole a rozhodl se proto poštvat bělochy proti rebelům. Ohlásil, že bylo odhaleno komunistické spiknutí, že černoši měli v plánu svrhnout guvernéra, zabít všechny bělošské muže a znásilnit jejich ženy. Improvizované brigády ozbrojených bělochů se vydaly „lovit opice“, jak sami říkali honu na domorodce, vypalovaly domy a zatýkaly všechny, kdo jim padli do rukou.⁸⁹ Zatčení byli vyslýcháni na elektrickém křesle a nuceni k přiznání, že byli účastníky spiknutí. Výslech navíc neměl posloužit jen k psychickému zlomení zatčených, kteří měli později posloužit při nucených pracích, ale také k označení strůjce smyšleného spiknutí, čímž měla být ospravedlněna likvidace charismatického inženýra Salustina da Graça do Espírito Santo. Toho totiž prodloužená ruka režimu v São Tomé správně vyhodnotila jako

⁸⁷ Cf. CARVALHO, Marco. *Batepá, a chacina que despertou São Tomé e Príncipe*. [online]

⁸⁸ Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 79

⁸⁹ Cf. ESPÍRITO SANTO, Alda Graça de. *Repressão e massacres em S. Tomé. Anotação manuscrita, a lápis, de Mário de Andrade, tanto na cópia, como na fotocópia, enviada por : Alda (Espírito Santo)*. Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.001 [online]

osobnost, která by měla potenciál stát se lídrem obyvatelů Svatého Tomáše a Princova ostrova v případě, že by vypuknul skutečný boj o nezávislost. Část zatčených byla deportována na Princův ostrov, stovky jiných byly podrobeny mučení v pracovním táboře na pláži Fernão Dias.

Alda do Espírito Santová scénu zkázy popsala takto:

sedmačtyřicet osob je zavřeno v jediné cele, jejíž čtvercový půdorys neumožňuje dostatečný přísun kyslíku, protože má jen malé okénko, které nestačí k tomu, aby bylo možné se pořádně nadechnout. Muži křičí, žadoní o vodu, prosí o milost, ale nakonec asi třicet z nich umírá zadušením. (...) obydlí jsou hromadně pálena, (...) celé okolí Trindade je zničené, (...) černoši jsou zatýkáni a odváděni do pracovního tábora Fernão Dias, kde jsou spoutáni řetězy se dvěma smyčkami kolem krku, kolem pasu a kolem nohou. Na hlavách mají velká vědra, jsou postrkovaní do moře, až jim voda sahá ke krku, plní vědra vodou a ta pak vylévají na cesty (...) místo odpočinku dostávají výprask od Zé Mulata a jeho kumpánů.⁹⁰

Dalších autentických očitých svědectví o průběhu incidentu není mnoho. Portugalský národní archiv Torre do Tombo uchovává pouze několik dopisů aktérů incidentu, přičemž badatele nutí k zamyšlení otázka, proč je oněch pár archiválií vážících se k událostem z února roku 1953 jakoby omylem vložených ve složce s dokumenty pojednávajícími o petrochemickém průmyslu v Cabindě a účetními výkazy ministerstva pro zámoří.

Následující řádky napsal jeden z těch, kdo byli zatčeni a mučeni na pláži Fernão Dias:

Můj drahý João

po devětadevadesáti dnech vězení, poté co jsem si musel projít hroznými útrapami a strážněmi, jsem byl desátého tohoto měsíce propuštěn na svobodu, se zdravím silně podlomeným v důsledku špatného zacházení, kterého jsem byl obětí. Byl jsem zatčen tady na usedlosti 4. února, přesně v den, kdy podle jejich slov vypukla revoluce.

⁹⁰ „Quarenta e sete indivíduos são metidos numa sala cuja cubagem não permite a respiração normal desses homens, tendo apenas uma janelita insuficiente para se poder respirar eficientemente. Os homens gritam, pedem água, imploram, mas perto 30 de indivíduos morrem asfixiados. (...) as casas são queimadas em série ... todos os arredores de Trindade são destruídos(...) negros são presos, vão para a Brigada de Fernão Dias onde são accorrentados com correntes de duas voltas ao pescoço, à cintura e nas pernas. Sustentam ainda grandes tinas na cabeça, são metidos no mar até ao pescoço, enchem as tinas e vão esvaziá-las nas estradas (...) o descanso desses homens é apanhar pancada pelo Zé Mulato e seus acólitos.“ *ESPÍRITO SANTO, Alda Graça de. Repressão e massacres em S. Tomé. Anotação manuscrita, a lápis, de Mário de Andrade, tanto na cópia, como na fotocópia, enviada por: Alda (Espírito Santo), Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.001 [online]*

Něco takového může tvrdit jen ten, kdo to nemá v hlavě v pořádku. Smyšlenky vykonstruované bez hlavy a paty, protože je nemyslitelné, aby neorganizovaní a neozbrojení černoši strhli všechny na svou stranu a jen s mačetami a sekáčky na kakaové boby rozpoutali revoluci za nezávislost Svatého Tomáše.(...) Hrozně mě zbili, hlavně do hlavy, dvakrát mě spoutali řetězy, z toho jednou dvěma smyčkami kolem krku a poslali na nucené práce. Dábelské zacházení (...) ⁹¹

Odpověď pisatelova bratra Joãa Baptisty José Fernandese ve složce chybí, zato však následuje velice emotivní žádost adresovaná Salazarovi, aby umožnil záchranu bratrova života a svolil k jeho odjezdu ze São Tomé do Cascais. Ve složce je archivována i Salazarova ručně psaná odpověď na tuto žádost - ta je však, alespoň pro toho, kdo není grafologem, nerozluštitelná.

Co možná nejvyšší výnosy plantáží byly ve státním zájmu, v kuloárech se proto objevovaly pochvalné reakce na Gorgulhův nekompromisní zásah proti „podvratným živlům“, které by mohly ohrozit ekonomickou prosperitu Svatého Tomáše a Princova ostrova. Gorgulha si nicméně nedlouho po incidentu pozval na kobereček ministr pro zámoří Sarmiento Rodrigues a žádal vysvětlení. Z tónu dopisu, ve kterém si Gorgulho později stěžoval Salazarovi na fakt, že se musel ministrovi zodpovídat, vypovídá o tom, jak moc byl guvernér Svatého Tomáše přesvědčený o oprávněnosti svého zásahu:

Vaše excelence

(...) byl jsem povolán ministrem pro zámoří do metropole, abych zde byl podroben výslechu ve věci stížností údajných násilností spáchaných na Svatém Tomáši během nepokojů 3. února, založených dozajista na informacích získaných od zatčených osob a dalších individuí pochybného charakteru. (...) přeji si vždy pevně a odhodlaně sloužit Novému státu a mé vlasti, tak jak jsem se snažil činit během oněch osmi let, během kterých jsem řídil Svatého Tomáše. Připadá mi proto, že si nezasloužím zacházení, jakého se mi dostalo poté, co jsem sedmnáct let sloužil v zámoří.(...) Vaše

⁹¹ „Meu caro João, após 99 dias de prisão, passando transe horríveis e privações de toda a espécie, fui posto em liberdade em 10 do corrente, com a saúde altamente abalada, por via de maus tratos corporais de que fui vítima. Fui preso aqui na roça no dia 4 de Fevereiro, precisamente no dia em que, dizem eles, arrebentou a revolução só concebível na cabeça sem miolo. Coisas architectadas sem pés nem cabeça, pois não se compreende que pretos sem armas, sem coesão, puxando geralmente cada um para o seu lado, façam revolução sómente com machins e ganchos de cacau, para a independência de S. Tomé. (...) Apanhei muita pancada, sobretudo na cabeça, fui acorrentado duas vezes, sendo uma das vezes com duas voltas ao pescoço e enviado para trabalho forçado. Coisas dos diabos e que soando lá fora, deixará uma péssima impressão a esforço de portugueses de lei. (...) Teu irmão, P.“ *Carta de João de Baptista José Fernandes a Salazar pedindo a Salazar por seu irmão que se encontrava preso em S. Tomé após os tumultos havidos. Tem junto a carta do irmão explicando-lhe a sua situação.* Arquivo Nacional Torre do Tombo. Arquivo Salazar. Ref.

excelence, vkládám do Vás všechny své naděje, že mé skutky budou posuzovány
spravedlivě (...)

Váš navždy věrný a oddaný druh

Carlos de Sousa Gorgulho, podplukovník dělostřelectva ⁹²

Úhlavním nepřítelem Gorgulha se stal advokát Manuel João da Palma Carlos, který přicestoval do São Tomé zhruba půldruhého měsíce po incidentu. Díky jeho působnosti došlo na ostrově k zásadnímu obratu k lepšímu; ustalo mučení zatčených, deportovaní vězni se směli navrátit z Princova ostrova. Po příjezdu velitele PIDE Falcãa do São Tomé v květnu téhož roku následovalo propuštění všech přeživších zatčených, s výjimkou těch, u kterých byla prokázána účast na zabití praporčíka Amarala poblíž vesnice Trindade.⁹³

Ačkoliv se advokát Palma Carlos v případě Batepá angažoval i v druhé polovině 50. let a snažil se Gorgulha usvědčit jako osobu přímo zodpovědnou za masakr stovek lidí, portugalská justice byla slepá. Gorgulho sice byl sesazen z postu guvernéra a stanul před soudem, nikdy však nebyl za zneužití svěřených pravomocí a za zločiny proti lidskosti potrestán, ani bezprostředně po roce 1953, ani po 25. dubnu 1974. Existuje přitom očitě svědectví, že Gorgulho osobně dojížděl na pláž Fernão Dias ve svém džípu, účastnil se výslechů a přihlížel mučení zatčených vězňů, kteří byli nuceni s řetězy kolem krku nosit těžká vědra s mořskou vodou. A když po hodinách vysílení padli k zemi, guvernér nad jejich těly prohlásil: „Hod'te ty sráče do moře, ať se s nimi nemusíme otravovat.“⁹⁴

PT/TT/AOS/D-N/25/1/5/6

⁹² „Excelência (...). Chamado à Metropole pelo Sr. Ministro do Ultramar, fui objeto por parte dele de um cerrado interrogatório, sobre pretensas violências cometidas em São Tomé, durante os acontecimentos de 3 de Fevereiro, baseado certamente em informações obtidas de indivíduos presos e de outras pessoas de fraca idoneidade moral. (...) desejo sempre firme e inabalavel de bem servir o Estado Novo e o meu país, como o provei em oito anos de Governo em São Tomé (...). Parece-me por isso não merecer o tratamento a que fui submetido depois de ter servido dezassete anos no Ultramar (...). Deposito todas as minhas esperanças certo de que justiça será feita à minha ação (...). Seu muito leal e dedicado colaborador sempre, Carlos de Sousa Gorgulho Tenete coronel de artilharia. *Carta de Carlos de Sousa Gorgulho ao Presidente do Conselho, queixando-se do cerrado interrogatório a que foi sujeito pelo Ministro do Ultramar a propósito do incidente de São Tomé.* Arquivo Nacional Torre do Tombo. Arquivo Salazar. Ref. PT/TT/AOS/D-N/25/1/5/1

⁹³ Cf. Notas manuscritas acerca do processo de Fevereiro de 1953, em S. Tomé. Instaurado o processo, previa-se julgamento sem defesa. Chegada do advogado Manuel João da Palma Carlos, 25.MAR.1953, alteração total da situação (...), Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.007

⁹⁴ „Deita essa merda ao mar para evitar mais chatices!“ *S. Tomé - Carta enviada ao Presidente do conselho de Ministros (Salazar), denunciando as atrocidades cometidas pelo então governador de São Tomé e Príncipe, Carlos de Sousa Gorgulho.* Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.002

3.3 Okamžik ustanovující národní identitu Svatého Tomáše a Princova ostrova

Děsivé zprávy přicházející ze São Tomé se donesly i k uším afrických intelektuálů studujících v Lisabonu a setkávajících se v Domě studentů impéria. Jedno z prvních ucelených svědectví přinesla do Evropy básnička Alda Graça do Espírito Santová, neteř inženýra Salustina, který byl Gorgulhem a jeho nohsledy označován za údajného strůjce a vůdce spiknutí. Případ Batepá zasáhl do osudu celé rodiny Espírito Santo, která představovala jakousi elitu mezi domorodým obyvatelstvem Svatého Tomáše.⁹⁵ Vedle inženýra Salustina, který byl na Gorgulhův příkaz v únoru roku 1953 deportován na Princův ostrov a po uklidnění nepokojů a po propuštění vystupoval po boku advokáta Palma Carlose jako hlavní guvernérův žalobce, byla zatčena i Aldina matka, Maria de Jesus Agostinho Nevesová, učitelka ze São Tomé.⁹⁶ Významnou dějinnou úlohu sehrál i vnuk inženýra Salustina, Américo Gonçalves do Espírito Santo, pobývající v roce 1953 v Portugalsku, neboť právě on byl tím, kdo na lisabonském náměstí Rossio zastavil advokáta Palmu Carlose se slovy „musíte okamžitě odjet do São Tomé, je třeba tam zachraňovat lidské životy.“⁹⁷

Díky cenzuře pronikaly zprávy o incidentu na povrch jen pomalu a do zahraničí se informace o masakru dostaly až s téměř dvouletým zpožděním. Byl to shodou okolností právě Tenreirův blízký přítel Mário Pinto de Andrade, který pod pseudonymem Buanga Fele publikoval ve francouzském časopisu *Présence Africaine* (Africká současnost) článek zabývající se masakrem v Batepá. Kromě toho se ohlasy incidentu objevily i v poezii afrických autorů píšících portugalsky. První díl Tematické antologie černošské poezie (*Antologia Temática da Poesia Africana*, 1975), uspořádaný Máriem Pintem de Andrade, obsahuje hned tři básně, které se věnují událostem z roku 1953. Autorem první z nich, s titulem Masakr na Svatém Tomáši (*Massacre de São Tomé*), je Angolan Agostinho Neto. Autorkou následujících dvou básní je pak sama Alda do Espírito Santová. V básni s titulem *Trindade* vypráví příběh muže jménem Cravid,⁹⁸ který se provinil tím, že se „narodil

⁹⁵ Alda Graça do Espírito Santová (1926-2010) se později angažovala v národněosvobozeneckém hnutí CLSTP a v politické straně MLSTP (Movimento pela Libertação de São Tomé e Príncipe - Hnutí za nezávislost Svatého Tomáše a Princova ostrova), po vyhlášení nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova působila na vysokých vládních postech a je rovněž autorkou textu národní hymny *Independência Total* (Naprostá nezávislost).

⁹⁶ Cf. NEVES, Alda. In: *Comunidades imaginadas*, 2008. s. 219

⁹⁷ „Tem que partir urgentemente para São Tomé. Há vidas humanas a salvar.“ MELLO, António. *Gorgulho, o esclavagista de São Tomé*. [online]

⁹⁸ Pravděpodobně se jedná o slovní hříčku odkazující částečně k biblické postavě Davida, přemožitele Goliáše, částečně reflektující portugalské slovo „escravo“ (otrok), případně „escravidão“ (otroctví)

v Trindade, proklaté vsi.⁹⁹ Právě on má být jedním z oněch sedmačtyřiceti mužů, které nechal Gorgulho zavřít do cely bez přísunu čerstvého vzduchu. Druhá báseň, *Onde estão os homens caçados neste vento de loucura* (Kde lidé jsou loveni v závanu šílenství), čtenáře přivádí do pracovního tábora na pláži Fernão Dias:

O sangue caindo em gotas na terra	Krev kanoucí v kapkách na zem
homens morrendo no mato	lidé umírající v houštinách
e o sangue caindo, caindo...	a krev kanoucí, kanoucí...
(...)	(...)
Fernão Dias para sempre na história	Fernão Dias navždy zůstane v paměti
da Ilha Verde	zeleného ostrova
(...)	(...)
o sangue inocente	krev nevinných
ensopando a terra	vsakuje se do země
num silêncio de arpeios	v mrazivém tichu
vai fecundar a terra,	zúrodní půdu
clamando justiça.	svým voláním po spravedlnosti.

Verše Aldy do Espírito Santo jako by ztělesňovaly to, co znamená masakr v Batepá pro domorodé obyvatelstvo Svatého Tomáše a Princova ostrova. Bezprecedentní útok na spravedlnost a lidská práva v době, kdy se kontinentální Afrika pomalu ale jistě zbavovala koloniální nadvlády, paradoxně stmelil domorodé obyvatelstvo ostrova a masakr je tak s odstupem času vnímán nejen jako okamžik, kdy se začala rodit národní identita Svatého Tomáše a Princova ostrova, ale i jako moment, kdy se pod vlastní vahou začalo hroutit portugalské zámořské impérium. Propaganda národněosvobozeneckého hnutí CLSTP (Comité pela Libertação de São Tomé e Príncipe - Výbor pro osvobození Svatého Tomáše a Princova ostrova) později uváděla, že během násilností rozpoutaných guvernérem Gorgulhem v únoru 1953 zahynulo celkem 1 032 osob. Seibert soudí, že se jedná spíše o symbolický údaj a že čísla „3“ a „2“ odkazují k datu, kdy ve vesnici Trindade začaly nepokoje. Ať už je ale skutečný počet obětí jakýkoliv, pro historii lusofonní Afriky má masakr v Batepá zásadní význam a ne náhodou je 3. únor oficiálním státním svátkem republiky Svatého Tomáše a Princova ostrova, při kterém se na pláži Fernão Dias každoročně koná vzpomínkový akt.

⁹⁹ „Eu chamo-me Cravid e tenho um crime...Nasci na Trindade. A vila condenada.“ ESPÍRITO SANTO, Alda Graça de. In: *Antologia Temática da Poesia Africana 1: Na Noite Grávida de Punhais*, 1975, s. 242

3.4 F. J. Tenreiro po událostech roku 1953

Zatímco Alda do Espírito Santo, Agostinho Neto i Mário Pinto de Andrade neváhali podat k případu Batepá své kritické stanovisko, v Tenreirově básnické tvorbě bychom ohlasy událostí z roku 1953 hledali marně. Není sebemenších pochybností o tom, že byl F. J. Tenreiro detailně obeznámen s podrobnostmi o incidentu. Navíc během svých několikaměsíčních cest na ostrov Svatého Tomáše v letech 1956-1958 měl zajisté příležitost osobně se setkat s pamětníky oněch událostí. Přesto lze jedinou psanou zmínku o masakru v Batepá u Tenreira vystopovat pouze v jeho dizertační práci *Ostrov Svatého Tomáše*, kde mezi řádky píše, že „zášť, narušující harmonické soužití ostrovanů, je kromě dalších incidentů příčinou dramatických událostí, které se odehrály v únoru 1953 a které vešly ve známost případem Batepá.“¹⁰⁰ U sensitivního jedince, jakým Tenreiro, přihlédnuto k jeho básnické tvorbě, zákonitě musel být, je takovýto nezúčastněný a neemotivní postoj přinejmenším zvláštní, zejména pak vezmeme-li v úvahu jeho osobní vazbu na ostrov Svatého Tomáše, jakožto i fakt, že nechvalně proslulý lágř Fernão Días, kde Gorgulho a jeho nohsledi páchali většinu nepravostí, náležel k usedlosti Rio do Ouro, na které se Tenreiro narodil, nebo že se jeho biologická matka mohla dost dobře stát jednou z obětí Gorgulhových represálií. Podobně neemotivní byl navíc i Tenreirův komentář k událostem na ostrově Svatého Tomáše v projevu předneseném před Národním shromážděním v únoru 1958, ve kterém se nechal slyšet, že incident „byl způsoben snahou zavádět normy, které buď z důvodu neznalosti, nebo neuvědomělosti, nemohly být ostrovním společenstvím splněny.“¹⁰¹

Můžeme se jen domýšlet, co vedlo Tenreira k tak odosobněnému postoji. Je však třeba brát v potaz skutečnost, že ačkoliv Tenreiro-básník navenek vytváří obraz duše harmonicky souznící se svou rodnou zemí, Tenreiro-člověk byl v reálu poetickému vnímání světa dosti vzdálený; naopak byl jedincem, jehož počínání bylo silně racionální a pragmatické. V době incidentu, konkrétně od roku 1950 až do roku 1955, zastával úřednickou funkci v administrativě ministerstva pro zámoří,¹⁰² tedy resortu, do jehož kompetence spadal i dohled nad hospodařením jednotlivých zámořských provincií. U Tenreira tudíž mohla zafungovat i jakási profesionální deformace a jeho postoj mohl být opřený o přesvědčení, že zajištění

¹⁰⁰ „(...) sentimento de desgosto, perturbador da harmonia social da ilha e que, entre outros acidentes, está na raiz dos acontecimentos dramáticos que ocorreram em Fevereiro de 1953 e que ficaram sendo conhecidos pelo caso do Batepá.“ TENREIRO, Francisco José. *Ilha de São Tomé*, 1961, s. 232-233

¹⁰¹ „(...) resultaram da tentativa de aplicação de normas que, por desconhecimento ou inconsciência, não podiam ser observadas pela sociedade daquela ilha.“ Assembleia Nacional. *Diário das Sessões* č. 23, s. 455 [online]

¹⁰² Cf. SEIBERT, Gerhard. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 123

dostatku pracovních sil, bezproblémového chodu zemědělských usedlostí a plynulé produkce kakaá je v zájmu ekonomiky státu, a že vedle lidských práv domorodců je třeba brát v potaz i další aspekty. Je rovněž vysoce pravděpodobné, že F. J. Tenreiro nechtěl ohrozit svou budoucí kariéru a raději sám proti sobě nasadil autocenzuru. A raději než aby se pouštěl na tenký led formulací, které by mohly být obráceny proti němu, se tématu vyhýbal, a nebylo-li zbylí, pak volil umírněnou a ze strany režimu nenapadnutelnou rétoriku. Této teorii nahrává i budoucí směřování F. J. Tenreira, který se od druhé poloviny 50. let začal více a více vzdalovat směřování jeho kolegů z Centra afrických studií. Marcelo Caetano oslovil Tenreira s návrhem, zda by se nechtěl stát poslancem za oblast Svatého Tomáše a Princova ostrova v Národním shromáždění portugalského Nového státu. V době, kdy Mário Pinto de Andrade prchal do francouzského exilu a kdy Agostinho Neto byl vězněn PIDE, Tenreiro Caetanovu nabídku přijal.

4. Poslancem Nového státu

4.1 Zastánce starého režimu v nové době

Rozhodnutí přijmout návrh Marcela Caetana pět let poté, co Salazarův režim posvětil masakr stovek lidí v jeho rodné zemi, jen podtrhuje rozporuplnost Tenreirovy osobnosti. V roce 1958, kdy Tenreiro poprvé zamířil do paláce São Bento,¹⁰³ zakládali Amílcar Cabral a Agostinho Neto Antikolonialistické hnutí (Movimento Anti-Colonialista, MAC) a postupně se formovala také národněosvobozenecká hnutí jednotlivých portugalských zámořských provincií. Boj o nezávislost byl rázem reálnou perspektivou, Tenreiro však přesto jako by nereflektoval směr, jakým se svět ubírá. Nabízí se sice senzační myšlenka, že Tenreiro mohl vstupovat do politiky s tajným cílem napomáhat africkým revolucionářům zevnitř. Vzhledem ke známým skutečnostem o Tenreirově povaze však tuto úvahu můžeme smést ze stolu. Angolský spisovatel Edmundo Rocha připouští, že se Tenreiro zařadil po bok silné generace Afričanů, takzvaných „Mais Velhos“ (starších), angažovaných v antikolonialistických hnutích a v protisalazarovské opozici.¹⁰⁴ Ve skutečnosti však uvažoval po vzoru těch, kteří zastávali konzervativní názory, hájili africký asimilacionismus a nepřipouštěli jakékoliv národněosvobozenecké tendence. Přitom právě politiku asimilace si bere na mušku manifest Antikolonialistického hnutí, kde stojí, že na jejím základě „Portugalsko systematicky likvidovalo hodnoty africké kultury.“¹⁰⁵ Na obranu Tenreira je nicméně třeba říci, že ještě ve druhé polovině 50. let málokdo vážně připouštěl, že by měl Svatý Tomáš a Princův ostrov reálnou šanci etablovat se jako samostatný stát nezávislý na Portugalsku. António Costa Pinto na toto téma poznamenal:

v období Nového státu bylo fungování Výboru pro osvobození Svatého Tomáše a Princova ostrova značně chaotické. Dokonce i sama Organizace africké jednoty měla pochybnosti o tom, zda by byl Svatý Tomáš a Princův ostrov vůbec životaschopný, pokud by se stal nezávislým státem.¹⁰⁶

¹⁰³ Sídlo portugalského parlamentu

¹⁰⁴ Cf. ROCHA, Edmundo. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 42

¹⁰⁵ „Com base na ‘política de assimilação’, Portugal tem vindo a praticar a destruição dos valores da cultura Africana (...).“ Manifesto do Movimento Anti-colonialista (MAC), Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04336.001.001 [online]

¹⁰⁶ „Durante o Estado Novo o Comité de Libertação de São Tomé e Príncipe, tinha sofrido uma existência errática, complexa e grupuscular no seu exílio, tendo quase que desaparecido numa cisão em 1965, e a própria OUA tinha dúvidas sobre a viabilidade de um S. Tomé como estado independente.“ PINTO, António Costa. *O*

Že byly pochybnosti a obavy o životaschopnosti ostrovního státu do značné míry oprávněné, potvrzuje dnešní situace – republika Svatého Tomáše a Princova ostrova je v podstatě závislá na rozvojové pomoci Portugalska, potažmo Evropské unie a Tchaj-wanu.

V pasáži věnované Tenreirově básnické tvorbě bylo řečeno, že F. J. Tenreiro byl spíše člověkem apolitickým. Jeho angažmá v Národním shromáždění tuto představu zdánlivě narušuje, nicméně Ilídio Amaral je toho názoru, že Tenreiro nebyl žádným sympatizantem Salazarovy strany Národní unie (União Nacional) a hájí Tenreirovu politickou (ne)angažovanost následujícími slovy:

Francisco Tenreiro coby uvědomělý občan, samozřejmě jako mnozí jiní, kritizoval diktaturu a jistá specifika vykonávání moci, malou pozornost věnovanou koloniím a podobně. Pochopitelně byl obeznámen, jako mnozí jiní, s činností opozičních hnutí, pochopitelně měl, jako mnozí jiní, mezi svými známými komunisty, pochopitelně že, jako mnozí jiní, sledoval zprávy o osvobozeneckých hnutích v koloniích, už jen proto, že v nich byli zaangażovaní jeho dlouholetí přátelé (...). Avšak při našich konverzacích na téma politika nikdy neprojevil jakoukoliv stranickou orientaci.¹⁰⁷

Bylo by nespravedlivé hodnotit Tenreirovo působení v Národním shromáždění výhradně jako lidské selhání. Nabídka křesla poslance za oblast Svatého Tomáše a Princova ostrova byla jistě motivována i nespornou Tenreirovou odbornou způsobilostí; F. J. Tenreiro se skvěle orientoval v afrických záležitostech, jak ostatně dokumentuje například jeho zasvěcený příspěvek přednesený v Národním shromáždění k tématu povstání kmene Kikujů v Keni.¹⁰⁸ Přesto pravé Tenreirovy pohnutky vedoucí k přijetí funkce pro nás pravděpodobně navždy zůstanou tajemstvím. Důležité střípky do mozaiky, které nám mohou pomoci vytvořit si představu o konfliktu v Tenreirově nitru, představují výsledky bádání Gerharda Seiberta a

fim do Império Português. A Cena Internacional, a Guerra Colonial e a Descolonização, 1961-1975. :Lisabon: Livros Horizonte, 2001. s. 71

¹⁰⁷ „Francisco Tenreiro, como cidadão consciente, naturalmente que criticava, como tantos outros, a ditadura e certas medidas de governo, a menor atenção dada às colónias, etc.; naturalmente que seguia, como muitos outros, os movimentos de oposição; naturalmente que, como muitos outros, tinha conhecidos que eram comunistas; naturalmente que, como muitos outros procurava acompanhar os factos relacionados co os movimentos de libertação das colónias, até porque neles havia amigos de longa data (...). Mas nunca nas nossas conversas sobre essas e outras matérias de cariz político se manifestou qualquer ideia de filiação partidária.“ AMARAL, Ilídio. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 39

¹⁰⁸ Cf. Assembleia Nacional. Diário das Sessões č. 35, s. 677 [online]

Pirese Laranjeiry. Seibert zmiňuje informaci, kterou získal před lety od Tenreirovy dcery Renaty, totiž že Amílcar Cabral připravoval odchod Tenreira z Portugalska, ten však v rozhodujícím okamžiku odmítnul.¹⁰⁹ Naproti tomu Laranjeira se pozastavuje nad obsahem nepublikované Tenreirovy básnické tvorby:

Zjistil jsem, že existuje nevydaná tvorba, mezi nimiž budí pozornost básně věnovaná toho času zavražděnému Patrici Lumumbovi.¹¹⁰ Stačí porovnat data, abychom si uvědomili, že i poté, co Tenreiro začal profitovat z kariéry ve veřejné správě orgánu fašistického státu, do šuplíku psal texty zabývající se choulostivým tématem osvobození Afriky od kolonialismu, které nemohly být zveřejněny.¹¹¹

Z publikované Tenreirovy tvorby napovídají snad jen tyto řádky z *Epopeje (Epopéia)* uveřejněné ve sbírce *Srdce v Africe*, že jejich autor v jádru přeci jen měl něco společného s Amílcarem Cabralem, Agostinhem Netem a dalšími:

Segue em frente	Postupuj vpřed
irmão!	bratře!
Que a tua música	Nechť tvá hudba
seja o ritmo de uma conquista!	udává rytmus boje!
E que o teu ritmo	A ať tvůj rytmus
seja a cadência de uma vida nova!	udává takt novému životu!

Příčiny Tenreirova na vnějšek konformního postoje, který byl později trnem v oku i jeho blízkým spoluzakladatelům Centra afrických studií, měly dozajista především materiální povahu. V roce 1947, ještě během studií, se F. J. Tenreiro oženil s vnučkou někdejšího guvernéra Mosambiku, Madalenou Costa Lançovou, s níž měl tři děti. V době, kdy přišla Caetanova nabídka, Tenreiro působil jako asistent na Filozofické fakultě Lisabonské univerzity a můžeme se jen domýšlet, zda jeho tehdejší plat stačil k uživení pětičlenné

¹⁰⁹ Cf. SEIBERT, Gerhard. In: *Francisco José Tenreiro: Múltiplas Faces de um Intelectual*, str. 134

¹¹⁰ Patrice Lumumba, zavražděný na počátku roku 1961, byl vůdčí osobnost národněosvobozeneckého hnutí v Belgickém Kongu.

¹¹¹ „Verifiquei que ele tem ainda poesia inédita, da qual posso sublinhar um poema dedicado ao recém-assassinado Patrice Lumumba. Basta compulsar datas para perceber que, mesmo depois de aderir às benesses de uma carreira pública no aparelho do Estado fascista, Tenreiro guardou para si textos comprometidos com a libertação de África do colonialismo, os quais não podia divulgar.“ LARANJEIRA, Pires: In: *As Múltiplas Faces de um Intelectual*, s. 185

domácnosti. Potřebu materiálního zabezpečení početné rodiny navíc mohla umocňovat Tenreirova nátura člověka navyklého na určitý životní standard. Edmund Rocha na Tenreira vzpomínal takto:

Francisco Tenreiro byl intelektuál, tak trochu snob, vždy elegantní, slavnostně vyšňořený podle dobové módy, tmavý oblek, bílý kapesníček v kapse saka, bezvadně nablýskané boty, navrch kravata a příjemné vzezření.¹¹²

Ačkoliv Tenreiro ve svých básních tolik opěvoval rodnou Afriku, pamětníci se shodují, že ve skutečnosti za žádnou cenu nechtěl opustit komfort života v Lisabonu. Možná i tato skutečnost přispěla k přijetí funkce v Národním shromáždění. Na sklonku roku 1963 Tenreiro získal novou nabídku funkce oblastního tajemníka angolské samosprávy pro sektor vzdělávání (Secretário Provincial da Educação do Governo de Angola). Obtížné rozhodování přišlo v okamžiku, kdy Tenreira s velkou pravděpodobností sužovalo vědomí, že ve stejném okamžiku, kdy se účastní zasedání vlády, tentýž režim, kterému slouží, vysílá do Afriky vojska s cílem likvidovat ty, s nimiž se před lety osobně setkával v Lisabonu. Ilídio do Amaral, někdejší rektor lisabonské univerzity (Universidade de Lisboa) a především rodák z Angoly, se s Tenreirem sešel posledního prosincového dne roku 1963, aby s ním prokonzultoval jeho vizi nového povolání v Luandě. Ve svých vzpomínkách na onu odpolední konverzaci v domě Tenreirových se pozastavuje nad Tenreirovu úzkostí pramenící z vědomí, že by měl opustit Lisabon a s celou rodinou se přestěhovat do Afriky. Ještě téže noci Tenreira postihl srdeční záchvat a při převozu sanitkou do nemocnice zemřel.¹¹³

4.2 Lusofonní svět v době „po Tenreirovi“

S Tenreirem jako by definitivně odešel i starý svět. Ostatně již na 1. Kongresu černošských spisovatelů a umělců v Paříži martinický revolucionář Frantz Fanon ostře vystoupil proti negritude, které označil za „brzdu osvobozeneckých sil,¹¹⁴ a vybízel Afričany k ozbrojenému odboji. V roce 1964 již válka v koloniích zuřila naplno a s otevřením mosambické fronty se portugalská armáda ocitla v trojím ohni. Portugalsko krvácelo, a to jak doslova na afrických

¹¹² „Francisco Tenreiro era um intelectual, um pouco snob, sempre elegante, vestido a rigor, segundo os cânones da época, fato escuro, lencinho branco na algibeira do paletó, sapatos impecavelmente engraxados, enfim, uma estampa e bonito homem.“ ROCHA, Edmundo. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 45

¹¹³ Cf. AMARAL, Ilídio. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 39-40

bojištích, tak v přeneseném významu kvůli masivní vlně emigrace. V roce 1968 utrpěl António de Oliveira Salazar zranění neslučitelné s vykonáváním funkce šéfa státu a autoritářský režim v Portugalsku vykročil do své poslední fáze, marcelismu,¹¹⁵ zakončené Karafiátovou revolucí (Revolução dos Cravos) 25. dubna 1974.

Výbor CLSTP založený již v roce 1960 se na rozdíl od ostatních národněosvobozeneckých hnutí lusofonní Afriky nijak zásadně neprojevoval. V roce 1962 se sice jeho zástupci Miguel Trovoada a Carlos Graça účastnili mezinárodní konference v Addis Abebě a Organizace africké jednoty následně hnutí oficiálně uznala, Seibert nicméně uvádí, že hnutí CLSTP bylo téměř nečinné po dobu dlouhých šesti let.¹¹⁶ Roku 1972 se úzká skupina představitelů CLSTP sešla v Malabu a zvolila Manuela Pinta da Costu generálním tajemníkem a rovněž odsouhlasila změnu názvu hnutí na MLSTP (Movimento de Libertação de São Tomé e Príncipe – Hnutí za osvobození Svatého Tomáše a Princova ostrova). Bez bojů dospěl Svatý Tomáš a Princův ostrov až k práhu nezávislosti. Ve dnech 23. - 26. listopadu 1974 se v Alžíru konalo jednání portugalské vlády a zástupců hnutí MLSTP, v jejímž finále Portugalci uznali nezávislost ostrovního státu a hnutí MLSTP jako jediného legitimního zástupce lidu Svatého Tomáše a Princova ostrova.¹¹⁷ 12. července 1975 se Svatý Tomáš a Princův ostrov stal nezávislým státem. MLSTP si po vzoru angolské MPLA (Movimento Popular de Libertação de Angola – Lidové hnutí za osvobození Angoly) osvojila marxistickou ideologii a jedním z prvních kroků nové vlády bylo znárodnění zemědělských usedlostí. Tento symbolický akt měl učinit tečku za érou koloniální nadvlády Portugalců. Kdysi honosné usedlosti bez kompetentních správců osiřely a postupně je pohltila džungle. V roce 1990 prošel Svatý Tomáš a Princův ostrov procesem demokratizace a skončila patnáctiletá éra vlády jedné strany. V současné době se o moc dělí staronový prezident Manuel Pinto da Costa a premiér Patrice Trovoada, syn spoluzakladatele CLSTP Miguela Trovoady a lídr politické strany ADI¹¹⁸ (Acção Democrática Independente – Nezávislé demokratické hnutí), o níž je známo, že si od chudých vesničanů kupuje volební hlasy za trička a deštníky. Jak vidno, mladá demokracie na ostrovech funguje svérázným způsobem, navíc plynulý přísun rozvojové pomoci, nekontrolované rozprodávání pozemků movitým Angolanům a konečně i aktivity

¹¹⁴ „travão das forças libertadoras“ BRAGANÇA, Albertino. In: *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 54

¹¹⁵ Podle Salazarova nástupce Marcela Caetana.

¹¹⁶ Cf. SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres: Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*, 2002, s. 96-98

¹¹⁷ Cf. Centro de Documentação 25. de Abril. Universidade de Coimbra. [online]

¹¹⁸ Cf. ROCHA, João Manuel. *Partido de Patrice Trovoada com maioria absoluta nas legislativas de São Tomé e Príncipe*. [online]

spojené s plánovaným zahájením těžby ropy u pobřeží Svatého Tomáše, dodávají živnou půdu korupci a klientelismu. Je však třeba připomenout, že na rozdíl od Angoly, Guineje-Bissau a Mosambiku se čtyřicet let nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova obešlo bez válečných excesů. Ve srovnání s mnoha jinými africkými zeměmi, kde je boj o přežití každodenním chlebem, je život na Svatém Tomáši a Princově ostrově díky příznivému klimatu a úrodné půdě i bez výdobytků moderní doby veskrze blahobytný a náhodnému návštěvníkovi ostrovů se tak naskýtá téměř idylický obraz.

Mnohotvárná osobnost F. J. Tenreira čekala na znovuobjevení dlouhá desetiletí. Teprve v roce 2011, u příležitosti devadesátého výročí Tenreirova narození, uspořádala profesorka Lisabonské univerzity (Universidade de Lisboa) Inocência Matová mezinárodní kolokvium věnované životu a tvorbě F. J. Tenreira, které bylo završeno vydáním souboru esejů a studií *Francisco José Tenreiro: Mnoho tváří jednoho intelektuála*. Národní muzeum (Museu Nacional de São Tomé e Príncipe) v São Tomé nicméně slavného rodáka nijak nepřipomíná a při náhodném dotazu na Tenreirovo vědecké působení na ostrově se správkyně muzea tváří, jako by Tenreirovo jméno v životě neslyšela.¹¹⁹ Tenreirova básnická tvorba je naopak důvěrně známá studentům portugalistiky a lusofonních studií (Estudos Portugueses e Lusófonos), neboť tvoří nedílnou součást obsahu přednášek o afrických literaturách psaných portugalsky. Tato svébytná disciplína vznikla z popudu Manuela Ferreiry na Lisabonské univerzitě po roce 1974 a posléze se začala „nesměle začleňovat do studijních plánů“¹²⁰ filozofických fakult Nové lisabonské univerzity (Universidade Nova de Lisboa), Portské univerzity (Universidade do Porto) a Coimberské univerzity (Universidade de Coimbra), aby se o pár desetiletí později etablovala jako plnohodnotná součást studií literární historie a byla přednášena na univerzitách po celém světě, včetně Brazílie a Spojených států amerických.

¹¹⁹ Stav v roce 2012

¹²⁰ ROSÁRIO, Lourenço de. In *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*, 2011, s. 58

Závěr

Závěrem zbývá zodpovědět otázku, kterou si tato práce klade: kým vlastně byl Francisco José Tenreiro? Básníkem, jehož tvorba stimulovala národní uvědomění obyvatel zemí lusofonní Afriky? Nebo konformním vědcem, který se v zájmu materiálního dostatku zaprodal Salazarovu režimu?

Tenreiro byl v první řadě člověkem. Člověkem v dobrém i ve zlém, s ctnostmi i neřestmi, hnětený dobou, ve které žil. Alda Graça do Espírito Santová se v euforii prvních let nezávislosti Svatého Tomáše a Princova ostrova, ve snaze glorifikovat mnohostranného intelektuála a učinit z něj vzor pro mladý národ, pokoušela maskovat Tenreirův skutečný původ tvrzením, že jeho matkou byla svatotomášská učitelka Adelina, provdaná svého času za Emíliu Vasquese Tenreira,¹²¹ čímž popírala skutečnost, že se slavný básník narodil z ne zrovna učebnicového nemanželského svazku bělošského správce usedlosti a chudé černošské námezdní dělnice. S nadsázkou tak můžeme říci, že Tenreiro posloužil nejen salazarovskému Portugalsku, ale paradoxně i propagandě národněosvobozenického hnutí Svatého Tomáše a Princova ostrova.

Snaha o interpretaci osobnosti F. J. Tenreira nás nutí opustit prvoplánové černobílé vnímání světa. Chceme-li jej pochopit, jsme nuceni akceptovat jej i s charakterovými rysy, které jsou na hony vzdálené líbivé představě kladného hrdiny. Ale dost možná v Tenreirovi spatříme matný odraz sebe sama. Vždyť různí ministři financí plíživě upevňující svá mocenská postavení, jsouce bezmezně přesvědčení o legitimitě svého počínání, nebyli ojedinělým úkazem Tenreirovy doby. A ať hodí kamenem ten, kdo je dokonale imunní vůči všem jejich svodům, a kdo se z materiálních příčin nikdy nepropůjčil věcem, s nimiž se v jádru neztotožňuje.

Tenreirova básnická tvorba, považovaná za úsvit negritude v portugalské literatuře, může být považována za přelomovou i z lidského hlediska, neboť smíření se s údělem Afričana nebylo v „předtenreirovské“ době ani zdaleka samozřejmostí. Další slavný rodák ze Svatého Tomáše a Princova ostrova, který prorazil na poli literatury, Almada Negreiros, měl ke svému africkému původu zcela odlišný postoj a Manuel Ferreira o něm píše:

¹²¹ Cf. SEIBERT, Gerhard. In *Francisco José Tenreiro: Múltiplas Faces de um Intelectual*, str. 134

(...) narozený na Svatém Tomáši a Princově ostrově, syn Portugalce a Afričanky původem z Angoly, přišel do Portugalska zhruba ve dvou letech, přesně jako to bylo v případě Tenreira a dalších. Nicméně Almada Negreiros se nikdy neztotožňoval s rolí potomka matky angolského původu a v osobním životě se, kam až to bylo možné, s pocitem zahanbenosti snažil skrývat své míšenectví.¹²²

V žádném případě nelze tvrdit, že by F. J. Tenreiro bezprostředně ovlivnil dekolonizaci lusofonní Afriky, jako je možné říci o Amílcaru Cabralovi či Agostinhu Netovi. Svou básnickou tvorbou nicméně zásadní měrou přispěl k podnícení kulturní emancipace lusofonní Afriky. Osamostatnění národa totiž nepřichází jako blesk z čistého nebe. Je výsledkem dlouhodobého procesu, v němž jednotlivé události a jejich činitelé plní sice marginální, avšak nikoliv postradatelnou roli. A jak říká Pires Laranjeira, „literární autonomie nezbytně předchází nezávislosti národa, nejen protože ji ohlašuje, ale také proto, že ji pomáhá ustanovit.“¹²³

¹²² „(...) nascido em São Tomé e Príncipe, filho de português e de africana de origem angolana, vindo para Portugal com cerca de dois anos de idade, tal como aconteceu com F. J. Tenreiro e outros. No entanto, Almada Negreiros nunca se teria assumido como filho de mãe de origem angolana, e sempre sonogou, envergonhadamente, até onde pôde, na vida de relação social, a sua condição de mestiço.“ FERREIRA, Manuel. *O Discurso no Percurso Africano I.*, 1989. s. 225-226

¹²³ „Antes da independência nacional, a autonomia literária é irreversível, não só porque o anuncia, mas também porque ajuda a constitui-la.“ LARANJEIRA, Pires. *Ensaio Afro-literários*, 2001, s. 55

Resumo

Francisco José Tenreiro e a Independência de São Tomé e Príncipe

A presente tese tem como objetivo fulcral a análise da personalidade multifacetada do poeta, geógrafo, professor universitário, co-fundador do Centro dos Estudos Africanos em Lisboa e deputado pelo círculo de São Tomé e Príncipe na Assembleia Nacional de Portugal, Francisco José Tenreiro (1921-1963). Neste caso a investigação não foi efetuada sómente no campo literário mas também relativo a questões de contexto histórico-cultural, incluindo época da assim chamada Renascença Negra nos Estados Unidos da América, lançamento dos raízes do movimento Negritudinista em França e sobretudo a época da ditadura Salazarista em Portugal. Como F. J. Tenreiro é considerado uma das figuras mais significantes de origem Santomense, a presente tese presta atenção especial a um dos acontecimentos mais trágicos da história contemporânea de Portugal - o malfadado Massacre em Batepá, que ocorreu na ilha de São Tomé no mês de Fevereiro de 1953, na altura em que exerceu o cargo do Governador das ilhas tenente-coronel Carlos de Sousa Gorgulho. Onda de violência contra os Africanos nativos causou centenas de vítimas mortais. Os intelectuais e nacionalistas Africanos proeminentes daquela altura, como Alda Graça do Espírito Santo, Agostinho Neto ou Mário Pinto de Andrade criticaram o regime e intensificaram a sua agitação político-cultural com o objetivo atingir a independência dos países da África Lusófona, enquanto F. J. Tenreiro se mantinha reservado e fiel ao regime Salazarista. Considerando os textos escritos por F. J. Tenreiro, de obra poética até a obra científica, tanto como vários fontes secundários, incluindo relatos dos testemunhos guardados no Arquivo Nacional Torre do Tombo e no Arquivo da Fundação Mário Soares, a presente tese tem como objetivo explicar a ambivalência da personalidade do F. J. Tenreiro.

Bibliografie

Bibliografie - Francisco José Tenreiro:

TENREIRO, Francisco José. *Coração em África*. Linda-a-Velha: África Editora, 1982

TENREIRO, Francisco José. *Ilha de São Tomé*. Lisabon: Memórias da Junta de Investigação do Ultramar, 1961

TENREIRO, Francisco José. *Ilha do Nome Santo*. Coimbra: Portugália, 1942

TENREIRO, Francisco José; ANDRADE, Mário Pinto de; FERREIRA, Manuel. *Poesia Negra de Expressão Portuguesa*. Linda-a-Velha: África Editora, 1982

Bibliografie - primární zdroje:

LARANJEIRA, Pires. *Ensaio Afro-Literários*. Lisabon: Novo Imbondeiro, 2005, ISBN 972-8102-08-9

LARANJEIRA, Pires. *A Negritude Africana de Língua Portuguesa*. Porto: Edições Afrontamento, 1995

MARGARIDO, Alfredo. *Estudos sobre Literaturas das Nações Africanas de Língua Portuguesa*. Lisabon: Regras de Jogo, 1980

MATA, Inocência. *Francisco José Tenreiro: As Múltiplas Faces de um Intelectual*. Lisabon, Colibri, 2010, ISBN 978-989-689-060-5

SEIBERT, Gerhard. *Camaradas, Clientes e Compadres. Colonialismo, Socialismo e Democratização em São Tomé e Príncipe*. Lisabon: Vega, 2002, ISBN 978-972-699-698-9

Bibliografie - sekundární zdroje:

ANDRADE, Mário Pinto de. *Antologia Temática de Poesia Africana I: Na Noite Grávida de Punhais*. Lisabon: Sá da Costa Editora, 1977

CAETANO, Mário; KNITL, Aleš; JELÍNEK, Petr. *Lusofonní Afrika 1975-2005*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2006, ISBN 80-86506-49-5

CORRÊA, António Augusto Mendes. *Factores Degenerativos na População Portuguesa e seu combate*. Porto: Congresso Nacional de Ciências de População, 1940

CUNHA, Joaquim Moreira da Silva. *O trabalho indígena: estudo de direito colonial*. Lisabon:

Agência Geral de Ultramar, 1949

ČAPEK, Abe. *Černošská poesie*. Přel. Kamil Bednář, Zdeněk Hampejs, Petr Kopta aj. Praha: Naše vojsko, 1955

GARNIER, Christine. *Férias com Salazar*. Lisabon: Parceria Antonio Maria Pereira, 1952, ISBN 978-972-864-564-9

KLÍMA, Jan: *Dějiny Afriky. Vývoj kontinentů, regionů a států*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2012, ISBN 978-80-7422-189-7

KLÍMA, Jan: *Dějiny Angoly*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008, ISBN 978-80-7106-950-8

MATZNER, Antonín; WASSERBERGER, Igor. *Jazzové profily*. Praha: Supraphon, 1969

PINTO, António Costa. *O fim do Império Português*. Lisabon: Livros Horizonte, 2001, ISBN 978-972-241-147-9

PINTO, António Costa. *Portugal Contemporâneo*. Lisabon: Dom Quixote, 2006, ISBN 978-972-202-736-6

ROMANA, Heitor Alberto Coelho Barras. *São Tomé e Príncipe – Elementos para uma análise antropológica das suas vulnerabilidades e potencialidades*. Lisabon: Instituto Superior de Ciências Sociais e Políticas, 1996

SARTRE, Jean Paul. *Black Orpheus*. Přel. S. Allen. Paříž: French-European Publitions, 1948, ISBN 978-2708701335

SANTOS, Eduardo dos: *A Negritude e a Luta pelas Independências na África Portuguesa*. Lisabon: Editorial Minerva, 1975

STEGAGNO PICCHIOVÁ, Luciana. *Dějiny brazilské literatury*. Přel. Vlasta Dufková, Šárka Grauová, Anežka Charvátová a Irena Kurzová. Praha: Torst, 2007, 978-80-7215-322-0

TORGAL, Luís Reis; PIMENTA, Fernando Tavares; SOUSA, Julião Soares. *Comunidades Imaginadas*. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra, 2008

WINTZ, Cary D. *Remembering the Harlem Renaissance*. New York: Freedomways, 1963, ISBN 0-8153-2216-X

Boletim Geral de Ultramar No. 333. Agência Geral de Ultramar, Bertrand Irmãos Lda., Lisboa, 1953

Cadernos de Estudos Africanos 2004-2005 č. 7-8. Lisabon: Centro de Estudos Internacionais, 2004

Congresso do Mundo Português. Lisabon: Comissão Executiva dos Centenários, 1940

Online zdroje:

ABRANTES, Domingos. *1936 – Ano da „revolta dos marinheiros“*. Dostupné z WWW:

<http://www.omilitante.pcp.pt/pt/284/Tema/64/>

Acordo Portugal - MLSTP. Centro de Documentação 25. de Abril. Universidade de Coimbra.

Dostupné z WWW: <<http://www1.ci.uc.pt/cd25a/wikka.php?wakka=descon12>>

CANDEIAS, Pedro; COSTA, Anna Correia. *Estado Novo: 10 de Junho é “Dia da Raça”*. Dostupné

z WWW: < <http://jpn.up.pt/2004/06/09/estado-novo-10-de-junho-e-dia-da-raca/>>

DRIELLY, Jardim: *Há 104 anos nasci Solano Trindade*. Dostupné z WWW:

<<http://www.palmares.gov.br/?p=21738>>

KOSTERS, Andre. *S. Tomé e Príncipe: Importância de massacre de Batepá tem sido ignorada*.

Dostupné z WWW: <<http://observador.pt/2015/06/08/s-tome-principe-importancia-massacre-batepa-sido-ignorada/>>

MARKS, Carole: *The Great Migration: African Americans Searching for the Promised Land, 1916-1930*, University of Delaware, 1985. Dostupné z WWW:

<http://www.inmotionaame.org/texts/viewer.cfm?id=8_000T&page=1>

MELLO, António. *Gorgulho, o escravagista de São Tomé*. Dostupné z WWW

<<http://www.publico.pt/sociedade/jornal/gorgulho-o-escravagista-de-sao-tome-132343>>

ROCHA, João Manuel. *Partido de Patrice Trovoada com maioria absoluta nas legislativas de São Tomé e Príncipe*. Dostupné z WWW:

<http://www.inmotionaame.org/texts/viewer.cfm?id=8_000T&page=1>

VYHNÁNKOVÁ, Věra: *Négritude (černošství)*. Dostupné z WWW:

<http://www.iliteratura.cz/Clanek/23663/negritude-cernosstvi>

Archivni záznamy:

Assembleia Nacional. Diário das Sessões č. 35. Dostupné z WWW

< <http://debates.parlamento.pt/catalogo/r2/dan/01/07/01/035/1958-04-10/665?nDiario=35&pPeriodo=r2&pPublicacao=dan&pLegis=07&pSessao=01>>

Assembleia Nacional. Diário das Sessões č. 23. Dostupné z WWW:

<http://debates.parlamento.pt/catalogo/r2/dan/01/07/01/023/1958-02-05/454?q=batep%25C3%25A1>>

Repressão e massacres em S. Tomé. Anotação manuscrita, a lápis, de Mário de Andrade, tanto na cópia, como na fotocópia, enviada por: Alda (Espírito Santo), Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.001

Dostupné z WWW:

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?nome_da_pasta=04356.003.001&bd=Documentos>

Carta enviada ao Presidente do conselho de Ministros (Salazar), denunciando as atrocidades cometidas pelo então governador de São Tomé e Príncipe, Carlos de Sousa Gorgulho. Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.002

Dostupné z WWW:

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?nome_da_pasta=04356.003.002&bd=Documentos>

Notas manuscritas acerca do processo de Fevereiro de 1953, em S. Tomé. Instaurado o processo, previa-se julgamento sem defesa. Chegada do advogado Manuel João da Palma Carlos, 25.MAR.1953, alteração total da situação (...). Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04356.003.007

Dostupné z WWW:

http://www.fmsoares.pt/aeb_online/visualizador.php?nome_da_pasta=04356.003.007&bd=Documentos>

Manifesto do Movimento Anti-colonialista (MAC), Arquivo & Biblioteca da Fundação Mário Soares. Documentos Mário Pinto de Andrade. Pasta: 04336.001.001

Dostupné z WWW: <http://casacomum.org/cc/visualizador?pasta=04336.001.001>>

Carta de João de Baptista José Fernandes a Salazar pedindo a Salazar por seu irmão que se encontrava preso em S. Tomé após os tumultos havidos. Tem junto a carta do irmão explicando-lhe a sua situação. Arquivo Nacional Torre do Tombo. Arquivo Salazar. Ref. PT/TT/AOS/D-N/25/1/5/6

Carta de Carlos de Sousa Gorgulho ao Presidente do Conselho, queixando-se do cerrado interrogatório a que foi sujeito pelo Ministro do Ultramar a propósito do incidente de São Tomé. Arquivo Nacional Torre do Tombo. Arquivo Salazar. Ref. PT/TT/AOS/D-N/25/1/5/1